

Պատմություն • History • История

**ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱՔԱՆԱԿԻ ԵՎ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԷԹՆԻԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԻ ՀԱՐՑԵՐԸ XIX ԴԱՐԻ
90-ԱԿԱՆ ԹԹ. ԿԵՍԵՐԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՍՐՄԱՆ
ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ**

Ռոբերտ Թաթոյան

**Ա. Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրության հարցերի արծարծումը
1890-ական թթ. կեսերին հայկական բարեփոխումների շուրջ
բանակցությունների ընթացքում**

Ինչպես հայտնի է, 1878 թ. հուլիսի 13-ին ստորագրված Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածով օսմանյան կառավարությունը պարտավորություն է ստանձնում երկրի «հայաբնակ» նահանգներում իրականացնելու «տեղական կարիքներից բխող բարելավումներ ու բարենորոգումներ», ինչպես նաև «ապահովելու հայերի անվտանգությունը չերքեզներից ու քրդերից»¹: Մրանով Հայկական հարցը մտնում է միջազգային դիվանագիտության օրակարգ՝ դրդելով թուրքական իշխանություններին ձեռնամուխ լինելու մի քաղաքականության իրականացման, որը նպատակ ուներ հնարավորինս նվազեցնելու Արևմտյան Հայաստանում հայերի թիվը ինչպես թղթի վրա, այնպես էլ իրականության մեջ²:

¹ Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածը մեջբերվում է ըստ *Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում* (1828-1923), Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1972, էջ 128:

² 1878-1894 թթ. ընկած ժամանակահատվածի համար կարելի է առանձնացնել օսմանյան կառավարության կողմից Արևմտյան Հայաստանի տարածքում իրականացվող հակահայկական ժողովրդագրական քաղաքականության հետևյալ հիմնական տարրերը.

- հայերի կոտորածների կազմակերպում,
- դրացի մահմեդական ազգաբնակչության, հատկապես քրդերի՝ հայերի նկատմամբ հարձակումների և հարստահարության քաջալերում «համլոդիե» հեծելազորի ստեղծման (1891 թ.), հայերի բողոքների անտեսման, դատարաններում կողմնապահության դրսևորման և այլ միջոցներով,
- «հայաբնակ» նահանգներում մահմեդական գաղթականների և ոչ նստակյաց քրդերի բնակեցում,
- հայ բնակչության իսլամացման խրախուսում,
- հայաբնակ վարչական միավորների վերաձևում դրանց տրոհման և մոտակա հիմնականում իսլամաբնակ վայրերի հետ միացման միջոցով (տե՛ս նաև Թաթոյան Ռոբերտ, *Արևմտահայության թվաքանակի հարցը 1878-1914 թվականներին*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2015, էջ 35,36):

1890-ական թթ. կեսերի մերձավորարևելյան ճգնաժամի շրջանում ևս միջազգային դիվանագիտական օրակարգում Հայկական հարցը շարունակվեց դրսևորվել որպես «հայաբնակ» նահանգներում բարեփոխումներ իրականացնելու հարց³: Դրանից ելնելով՝ օսմանյան կառավարությունը պայքարում էր բարեփոխումների ծրագրերի դեմ՝ նաև նորից երևան հանելով իր այն պնդումները, որ հայերն Արևմտյան Հայաստանի տարածքում փոքրամասնություն են կազմում: Նման պայմաններում նորից կարևորություն էին ստանում արևմտահայության թվաքանակի և Արևմտյան Հայաստանում հայերի՝ այլ էթնիկական խմբերի համեմատ հարաբերակցության հարցերը:

Բեռլինի պայմանագրի ստորագրումից անմիջապես հետո ընկած շրջանում արևմտահայությունը ներկայացնող մարմինը՝ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը, բավականին ակտիվ դերակատարում էր ստանձնել բարեփոխումների հարցը հետապնդելու ուղղությամբ՝ այդ նպատակով հրապարակ հանելով Արևմտյան Հայաստանի ազգաբնակչության էթնիկական կազմի՝ կառավարական տվյալներից տարբերվող հաշվարկներ և դրանով ոչ ուղղակի բանավեճի մեջ մտնելով օսմանյան կառավարության հետ: Սակայն 1890-ական թթ. պատրիարքարանը խուսափում է սեփական վիճակագրական հաշվարկներով հանդես գալուց և ընդհանուր առմամբ ձեռնպահ է մնում նախաձեռնողականություն դրսևորելուց բարեփոխումների հարցի լուծման ուղղությամբ՝ ըստ երևույթին չցանկանալով ավելորդ անգամ հրահրել օսմանյան իշխանությունների դժգոհությունը:

Բեռլինի պայմանագրի տակ ստորագրած եվրոպական վեց տերություններից (Ավստրո-Հունգարիա, Գերմանիա, Իտալիա, Մեծ Բրիտանիա, Ռուսաստան, Ֆրանսիա) Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրությանը՝ արևմտահայության թվաքանակի և Արևմտյան Հայաստանի ազգաբնակչության էթնիկական կազմի հարցերին, 1890-ական թթ. կեսերին անդրադարձել են հատկապես Մեծ Բրիտանիան, Ռուսաստանը և Ֆրանսիան, որոնք առավել ակտիվ դերակատարություն էին ստանձնել Հայկական հարցում:

Հայկական հարցը նորից հայտնվում է մեծ տերությունների ուշադրության կենտրոնում Սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի վարչակարգի կողմից 1894 թվականի օգոստոսին Սասունի հայերի դիմադրության ճնշմանը հաջորդած զանգվածային կոտորածի⁴ հետևանքով: 1895 թ. սկզբներին Կոստանդնուպոլսում Մեծ Բրիտանիայի, Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի դեսպանները⁵ մշակում են «հայկական նահանգ-

³ 1890-ական թթ. կեսերին որպես բարեփոխումների ենթակա տարածք՝ «հայաբնակ» նահանգներ, ճանաչվել էին Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքի, Խարբերդի (Մամուրեթ ուլ-Ազիզ) և Սեբաստիայի վիլայեթները. հողվածում «Արևմտյան Հայաստան» հասկացությունը վերաբերում է տվյալ տարածքին:

⁴ Կոտորածներին զոհ էր գնացել շուրջ 10,000 հայ, ավերվել էին տասնյակ հայկական գյուղեր (տե՛ս «Հայկական հարց» հանրագիտարան, Երևան, Հայկական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, 1996, էջ 402):

⁵ Մեծ տերություններից երեքը՝ այսպես կոչված Եռյակ դաշինքի երկրներ Գերմանիան, Ավստրո-Հունգարիան և Իտալիան, հրաժարվեցին միանալ Մեծ Բրիտանիայի նախաձեռնությա-

ների» համար բարեփոխումների նախագիծը, որը մայիսի 11-ին հանձնվում է օսմանյան կառավարությանը⁶:

Մայիսյան ծրագրում երեք տերությունների դիվանագետները նաև հանգամանակից անդրադառնում են 1878–1894 թթ. ընկած ժամանակաշրջանում օսմանյան իշխանությունների հակահայկական ժողովրդագրական քաղաքականության հիմնական միջոցառումներին՝ առաջարկելով դադարեցնել դրանք:

Այսպես, ծրագրի հենց առաջին կետում, որը վերնագրված էր «Վիլայեթների թվի պակասեցում», նշվում էր հետևյալը. «Քանի որ ռեֆորմները պետք է մտցվեն Էրզրումի, Բիթլիսի, Վանի, Սերաստիայի, Մամուրեթ ուլ-Ազիզի և Դիարբեքիի վեց նահանգներում, պետք է աշխատել այդ վիլայեթների թիվը պակասեցնել: ...Վերաձևումը պետք է կատարել այնպիսի եղանակով, որ ազգաբնակչության բաժանումը վերածվի այնպիսի էթնիկական խմբերի, որոնք ամեն մի նահանգի վարչական ստորաբաժանումների մեջ ըստ կարելիւոյն համացեղ լինեն»⁷: Այս կետով առաջարկվում էր վեց նահանգների տարածքի հիման վրա մեկ կամ երկու վարչական միավոր ստեղծել, որտեղ ընդգրկված կլինեն առավել միատարր հայ բնակչություն ունեցող շրջանները:

Փաստաթղթում ծանոթության կարգով համառոտ ներկայացվում էր Արևմտյան Հայաստանի նահանգների տարածքի՝ օսմանյան կառավարության կողմից իրականացված վարչական վերաձևումների պատմությունը. «1875 թվից 10 տարի առաջ Էրզրումի էյալեթը՝ բաղկացած էր հետևյալ գավառներից՝ Չըղդըր, Կարս, Էրզրում (այժմյան վիլայեթը), նույնպես Վան, որ պարունակում էր իր մեջ Հաքյարի, Բիթլիս և Մուշ: Այդ էյալեթը 1877-78 թթ. պատերազմից հետո հետզհետե բաժանվեց հինգ վիլայեթի և երկրի այն մասը, որ մնաց Թուրքիայի ձեռքում, բաժանվեց հետևյալ վիլայեթների՝ Էրզրումի, Վանի, Հաքյարիի և Մուշի: Այնուհետև, Հաքյարիի գավառը նորից միացվեց Վանի վիլայեթին, իսկ Մուշի գավառը՝ նոր կազմված Բիթլիսի վիլայեթին: Դրանից հետո էր, որ Մամուրեթ-Ուլ-Ազիզ սանջակը դարձավ վիլայեթ, որի հետ միացվեցին մի քանի հարևան հողեր: Այնինչ Դերսիմի վիլայեթը կրկին դարձավ սանջակ»⁸: Վերոնշյալ բոլոր վերաձևումների միջոցով օսմանյան կառա-

նը (տե՛ս *История дипломатии*, том II. *Дипломатия в Новое время 1871-1914*, Автор тома В.М. Хвостов, Москва, Государственное издательство политической литературы, 1963, էջ 335):

⁶ Տե՛ս Տարգիսյան Է.Կ., *Политика османского правительства в Западной Армении*, Ереван, изд. АН Армянской ССР, 1972, էջ 33:

⁷ Մեջբերվում է ըստ Լէօ, *Հայոց հարցի վաներագրերը*, Թիֆլիս, տպարան Ն. Աղանեսնցի, 1915, էջ 203: Տե՛ս նաև *Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923)...*, էջ 131: Հատվածի անգլերեն տեքստը՝ “The redistribution should be effected in such a way as to divide the populations into ethnographical groups as homogeneous a character as possible in the different administrative divisions of each province” (*Turkey. No 1 (1896), Correspondence Respecting the Introduction of Reforms in the Armenian Provinces of Asiatic Turkey*, London, 1896, p. 41):

⁸ Էյալեթ էին կոչվում նախքան 1866 թ. Օսմանյան կայսրությունում գոյություն ունեցող վարչական միավորները, որոնց փոխարինելու եկան վիլայեթները:

⁹ Լէօ, *նշվ. աշխ.*, էջ 203:

վարությունը հետզհետե փորձում էր գտնել Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչությանը յուրաքանչյուր վարչական միավորում փոքրամասնություն դարձնելու առավել արդյունավետ ձևաչափը, և Մեծ Բրիտանիայի, Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի դիվանագետներն ըստ էության իրենց բացասական գնահատականն էին տալիս իրականացված միջոցառումներին:

Բարեփոխումների մայիսյան ծրագրում կարևոր տեղ էր հատկացված հայերի կառավարման մարմիններում ներկայացված լինելու հարցին: Նախատեսվում էր, որ խոշորացված և էթնիկական սկզբունքով կազմված հայկական նահանգ(ներ)ի նահանգապետ(ներ)ը (վալի) պետք է ունենային օգնականներ (մուավին), որոնք պետք է լինեին քրիստոնյաներ, եթե վալին ինքը մուսուլման էր, և մուսուլմաններ, եթե վալին քրիստոնյա էր¹⁰:

Յուրաքանչյուր հայկական նահանգում գավառապետների (մյութեսարիֆ) որոշակի մասը պետք է լինեին քրիստոնյաներ: Քրիստոնյա գավառապետներ պետք է նշանակվեին այն սանջակներում, որտեղ քրիստոնյաները մեծամասնություն էին կազմում: Այն վիլայեթներում, որտեղ միայն մեկ մյութեսարիֆ պետք է լիներ (այսինքն՝ մեկ գավառից բաղկացած վիլայեթ), նա անպայման պետք է լիներ քրիստոնյա, եթե վալին իսլամադավան էր: Ինչպես և նահանգապետների պարագայում, գավառապետի օգնականը պետք է լիներ քրիստոնյա, եթե գավառապետը մահմեդական էր, և հակառակը¹¹:

Նույնպես և գավառակների (կազա) կառավարիչների (կայմակամ) նշանակման հարցում ծրագրով նախատեսվում էր ապահովել քրիստոնյաների (հայերի) որոշակի թիվ: Քրիստոնյա կայմակամներ պետք է նշանակվեին այն կազաներում, որտեղ քրիստոնյաները մեծամասնություն էին կազմում: Կայմակամների պարագայում նույնպես գործելու էր տեղակալի մահմեդական կամ քրիստոնյա լինելու սկզբունքը: Կարևոր դրույթ էր, որ քրիստոնյա մյութեսարիֆների և կայմակամների թիվը չպետք է պակաս լիներ վիլայեթի կայմակամների և մյութեսարիֆների ընդհանուր թվի մեկ երրորդից¹²: Նահանգապետներին, գավառապետներին, գավառակապետներին կից պետք է ստեղծվեին խորհուրդներ, որոնց անդամների կեսը պետք է լինեին քրիստոնյաներ¹³:

Բարեփոխումների մայիսյան ծրագիրը և՛ ժամանակակիցների, և՛ հետագա ուսումնասիրողների կողմից բնութագրվել է որպես չափավոր¹⁴: Այն չէր տալիս հայ բնակչությանն առանձին իրավունքներ և անտեսում էր նրանց քաղաքական պահանջները¹⁵: Սակայն անգամ այդ չափավոր առաջարկներին սուլթան Աբդուլ

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 214:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 215, 216:

¹² Նույն տեղում, էջ 216, 217:

¹³ Նույն տեղում, էջ 217:

¹⁴ Տե՛ս Պողոսյան Սու., Պողոսյան Կ., *Հայկական հարցի և հայոց ցեղասպանության պատմություն*, հ.1, Երևան, ՀՀ ՊՆ գործ. կառ. տպ., 2000, էջ 492

¹⁵ Տե՛ս Աճառեան Հ., *Տաճկահայոց հարցի պատմությունը*, Նոր Նախիջևան, տպ. Ս.Յ. Աազեան, 1915, էջ 26:

Համիդը հետևողական դիմադրություն ցույց տվեց¹⁶: Որդեգրվեց խոստանալու և ձգձգելու, խուսանավելու քաղաքականություն. «...թուրքերի դիվանագիտական խուսահնարքները նույնքան անթիվ են, որքան ավագահատիկն օվկիանոսում», – այսպես էր դիպուկ բնութագրում օսմանյան կառավարության քաղաքականությունը Հայկական հարցում դեպքերին ժամանակակից բրիտանական թերթերից մեկը¹⁷:

Սուլթանական կառավարության՝ բարեփոխումների 1895 թ. մայիսյան ծրագրի կյանքի կոչմանը դիմադրելու գինանոցում կարևոր տեղ հատկացվեց Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգներում հայերի՝ փոքրամասնություն կազմելու փաստարկին: 1895 թ. հունիսի 3–ին օսմանյան իշխանությունները ներկայացնում են իրենց պատասխանը բարեփոխումների ծրագրին, որով ըստ էության մերժում են առաջարկների մեծ մասը¹⁸: Թուրքական պատասխանին կցված բացատրագրում անդրադարձ էր կատարվում բարեփոխումների ծրագրի առանձին դրույթներին: Վիլայեթների խոշորացման կետի վերաբերյալ նշվում էր, որ նահանգային ներկա բաժանման համակարգն ընդունված է կառավարումը հեշտացնելու նպատակով, և վարչական սահմանների փոփոխության դեպքում տարածքների վարչարարությունը կդժվարանա: Բացի դրանից, հայտարարվում էր, որ սահմանների փոփոխությունը գործնականում անհնարին է իրականացնել նաև բնակչության էթնիկական բաշխման տեսանկյունից՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ վեց նահանգների բոլոր գավառներն ունեն խառը բնակչություն¹⁹: Վերջին պնդումը նույնիսկ հակասում էր խեղաթյուրված օսմանյան վիճակագրական տվյալներին, որոնց համաձայն՝ Վանի, Մուշի և Բիթլիսի գավառներում միասին վերցրած հայերը մեծամասնություն էին (Վան, ընդհանուր բնակչություն՝ 113,964, որից հայեր՝ 59,382²⁰, Մուշի գավառ, ընդհանուր բնակչություն՝ 99,560, որից հայեր՝ 56,252²¹, Բիթլիսի գավառ, ընդհանուր բնակչություն՝ 75,760, որից հայեր՝ 30,471²²):

1895 թ. հունիսի 17–ին օսմանյան կառավարությունը Մեծ Բրիտանիայի, Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի դեսպաններին ուղարկված նոր գրությունում հայտարարում էր, որ երեք պետությունների առաջարկած բարեփոխումների իրականացման հարցում առաջնորդվելու է իր հպատակ ազգությունների տոկոսային հարաբերակցության թվերով²³:

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ Տե՛ս Կիրակոսյան Ա., *Բրիտանական դիվանագիտությունը և արևմտահայության խնդիրը (XIX դարի 30-ական թթ. – 1914 թ.)*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1999, էջ 279:

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ Տե՛ս *Turkey. No 1 (1896)*..., էջ 78:

²⁰ Տե՛ս Karpal K., *Ottoman population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, Wisconsin, The University of Wisconsin Press, 1985, էջ 146:

²¹ Նույն տեղում, էջ 130:

²² Նույն տեղում:

²³ *Turkey. No 1 (1896)*..., էջ 89:

Օսմանյան կառավարության թվով երրորդ՝ առավել մանրամասն պատասխանը մեծ տերությունների բարեփոխումների ծրագրին ներկայացվում է նույն թվականի օգոստոսի 2-ին: Պատասխանում մեկ առ մեկ դիտարկվում էին Մայիսյան ծրագրի բոլոր կետերը և առանց բացահայտ մերժելու բարեփոխումների իրականացման գաղափարը որպես սկզբունք, ծրագրի մեջ այնպիսի բովանդակային առարկություններ և ուղղումներ էին մտցվում, որոնք ըստ էության ամրացնում էին գրեթե բոլոր առաջարկները: Հայտարարվում էր, որ օսմանյան կառավարությունը մտադիր է բարեփոխումներ իրականացնել ոչ թե հայկական վեց նահանգների, այլ ամբողջ Օսմանյան կայսրության տարածքի նկատմամբ: Կրկին վերահաստատվում էր, որ բարեփոխումների անցկացման հարցում օսմանյան կառավարությունն առաջնորդվելու է հպատակ ազգությունների թվաքանակների հարաբերակցությամբ²⁴: Մերժվում էր նահանգապետների նշանակման հարցում որևէ փոփոխություն կատարել՝ վկայակոչելով այն «փաստարկը», որ համաձայն մարդահամարի տվյալների՝ վարչական բոլոր միավորներում մահմեդական տարրը մեծամասնություն է կազմում, հետևաբար՝ ցանկացած փոփոխություն հանգեցնելու է հանրային անդորրի խափանմանը (սա ակնարկ էր մահմեդական «մեծամասնության» հայերի նկատմամբ հնարավոր դժգոհությանը, որը և հրահրվեց Աբդուլ Համիդի կողմից նույն թվականի աշնանը՝ հանգեցնելով Արևմտյան Հայաստանի տարածքում զանգվածային կոտորածների)²⁵: Բարեփոխումների ծրագրի պահանջը՝ սանջակների կառավարիչների մեկ երրորդին նշանակել քրիստոնյաներից, մերժվում էր այն հիմնավորմամբ, որ ինչպես վիլայեթների գլխավոր քաղաքներում, այնպես էլ սանջակների մեծ մասում մահմեդականները կազմում են բնակչության մեծամասնությունը: Միևնույն ժամանակ մերժումը մեղմելու և մեծ տերություններին սիրաշահելու նպատակով պատասխանում չէր բացառվում առանձին երկրորդական գիշումների կատարումը, օրինակ՝ ունակ քրիստոնյաների՝ որոշ զավառապետների տեղակալների պաշտոններում նշանակումը²⁶:

Կայմակամների մեկ երրորդին քրիստոնյաներից նշանակելու և մահմեդական կայմակամի դեպքում նրա տեղակալ քրիստոնյա կայմակամ նշանակելու պահանջները նույնպես մերժվում էին, դրա փոխարեն չէր բացառվում, որ առանձին կայմակամների համար կսահմանվի տեղակալ ունենալու հնարավորություն, և այդ պաշտոնում կնշանակվեն քրիստոնյաներ²⁷: Մերժվում էր անգամ նահիեների (գյուղախումբ) կառավարիչներին տեղական ժողովի կողմից ընտրվելու առաջարկը: Սա նշանակում էր, որ հայերն ու քրիստոնյա այլ էթնիկական խմբեր զրկվում էին կառավարման հնարավորությունից անգամ հայկական կամ քրիստոնյա մեծամասնություն ունեցող վարչական ամենափոքր միավորներում:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 99, 100:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 107:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 108:

²⁷ Նույն տեղում:

Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Ֆիլիպ Քարին վարչապետ Սուլբերիին ուղղված իր նամակում, հանրագումարի բերելով օսմանյան իշխանությունների պատասխանը, նշում էր. «Այսպես կոչված բարեփոխումները, որոնք խոստացվել են Բարձր դոան կողմից, մահմեդականներին օժտում են գործադիր իշխանության մարմիններում էլ ավելի բացարձակ վերահսկողությամբ, քան նախատեսված է ներկա կանոնակարգերով»²⁸: Այսինքն՝ օսմանյան իշխանությունները, ի պատասխան եվրոպական ճնշման, փոխանակ ավելացնելու հայերի ներկայացուցչությունն ու լիազորությունները կառավարման մարմիններում, ընդհակառակը՝ միջոցներ էին ձեռնարկում դրանք էլ ավելի սահմանափակելու ուղղությամբ: Մեծ տերությունների՝ հայկական բարեփոխումների հռչակագրային ծրագրերն ու հայտարարությունները հերթական անգամ հանգեցնում էին հակառակ արդյունքի՝ արտոնելով Աբդուլ Համիդին խստացնել իր հակահայկական քաղաքականությունը:

Օսմանյան կառավարությունն իր օգոստոսի 2-ի պատասխանով գրեթե բացահայտ մերժում էր Մայիսյան ծրագրի բոլոր կետերը, և ծրագրի հեղինակ պետությունները՝ Մեծ Բրիտանիան, Ռուսաստանը և Ֆրանսիան, չէին կարող չարձագանքել իրենց հեղինակությանը վնաս հասցնող նման կեցվածքին: Երեք տերությունների բողոքները ստիպում են օսմանյան իշխանություններին դիմել հերթական խուսանավման և սեպտեմբերի 6-ին հանդես գալ նոր՝ արտաքուստ ավելի զիջողական բնույթ ունեցող առաջարկներով²⁹: Մասնավորապես օսմանյան կառավարությունը խոստանում էր, բացի նահանգապետներից և գավառապետներից, որոնք պետք է լինեն մահմեդականներ, նշանակել քրիստոնյա պաշտոնյաներ՝ տարբեր ազգությունների տոկոսային հարաբերակցության համաձայն, ոստիկանության և ժանդարմերիայի կազմ քրիստոնյաներ ընդգրկել, գյուղախմբերի (սահիլե) կառավարիչների ընտրության լիազորությունը տալ տվյալ գյուղախմբի խորհուրդներին և այլն³⁰:

Այս պատասխանը չի գոհացնում բարեփոխումների նախաձեռնող Մեծ Բրիտանիայի կառավարությանը: 1895 թ. սեպտեմբերի 11-ին վարչապետ Ռոբերտ Սուլբերին հանդիպում է ունենում երկրում Օսմանյան կայսրության դեսպան Ռուստեմ փաշայի հետ: Ջրույցի ընթացքում նա պնդում է, որ տեղական կառավարման մարմիններում պետք է սահմանել քրիստոնյաների չափաբաժնի որոշակի տոկոս, և կառավարման բոլոր պաշտոնները, որոնք զբաղեցնում են մահմեդականները, պետք է ունենան քրիստոնյա տեղակալներ³¹: Սա անուղղակի փաստում է այն մասին, որ քրիտանական կառավարությունը չէր վստահում վեց նահանգներում հայ և այլ քրիստոնյա ազգաբնակչության տոկոսային հարաբերակցության վերաբերյալ օսմանյան իշխանությունների տվյալներին: Դրա մասին է վկայում նաև օսմանյան

²⁸ Նույն տեղում, էջ 124:

²⁹ St' u Fuat Dünder, *Crime of Numbers: The Role of Statistics in the Armenian Question (1878–1918)*, New Brunswick (USA) and London (UK), Transaction Publishers, 2010, էջ 38: St' u նաև *Turkey. No 1 (1896)...*, էջ 140, 141:

³⁰ St' u *Turkey. No 1 (1896)...*, էջ 141:

³¹ Նույն տեղում, էջ 142:

վիճակագրական տվյալների վերաբերյալ բրիտանական դիվանագիտական ներկայացուցիչների արտահայտած կարծիքը, որի մասին կխոսվի հաջորդիվ:

Մինչ երեք տերությունների և օսմանյան կառավարության միջև հայկական բարեփոխումների հարցի շուրջ բանակցությունները շարունակվում էին, 1895 թ. սեպտեմբերի 30-ին տեղի են ունենում Բաբը Ալիի ցույցի հայտնի դեպքերը: Թուրքական ոստիկանությունը բռնի ուժի գործադրմամբ ցրում է բարեփոխումների իրականացման խնդրանքը պարունակող գրություն հանձնելու նպատակով դեպի սուլթանական պալատ քայլող հազարավոր հայերի թափորը: Դրան հաջորդում են հայերի զանգվածային կոտորածներ Կ. Պոլսում, որոնց զոհ է գնում շուրջ 3,000 մարդ³²: Բաբը Ալիի դեպքերն ազդարարում են հայկական կոտորածների ալիքի մեկնարկը Արևմտյան Հայաստանում և Փոքր Ասիայի գավառներում: 1895 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին ջարդեր են տեղի ունենում Տրապիզոնում, Բաբերդում, Դերջանում, Երզնկայում, Չարսանճագում և Քոլիում, Բաղեշում և Գյումուշհանեում, Եդեսիայում (Ուրֆա) և Շապին-Գարահիսարում, Կարինում, Մալաթիայում, Խարբերդում, Ակնում, Դիարբեքիրում, Մարզվանում, Սեբաստիայում և այլուր³³:

Այս զարգացումներին զուգահեռ 1895 թ. հոկտեմբերի 10-ին Մեծ Բրիտանիայի, Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի կառավարությունները սահմանում են Մայիսյան ծրագրի այն դրույթները, որոնք պետք է պարտադիր իրականացվեն: Այդ դրույթներից էին սուլթանի կողմից բարեփոխումների իրականացումը համակարգելու և կառավարչական լիազորություններով հայաբնակ վեց նահանգներ ուղարկված Շաքիր փաշային քրիստոնյա տեղակալ նշանակելը, կառավարման օղակներում քրիստոնյաների մասնակցության չափի հստակեցումը, նահանգապետի և գավառապետի պաշտոնների՝ քրիստոնյաների համար բաց լինելը, նահանգապետների և գավառապետների համար քրիստոնյա օգնականների նշանակումը, բարեփոխումների իրականացման նկատմամբ վերահսկողություն իրականացնող հատուկ հանձնաժողովի (Comission of Control) կողմից քրիստոնյա պետական ծառայողների թվի ամրագրումը յուրաքանչյուր նահանգի բնակչության չափաբաժիններին համապատասխան³⁴: Ուշագրավ է, որ երեք տերությունները չէին պնդում Մայիսյան ծրագրի երկու էական կետերի՝ Արևմտյան Հայաստանի տարածքում առավել միատարր հայաբնակ նահանգի կամ նահանգների ստեղծման և բարեփոխումների իրականացման ընթացքի նկատմամբ եվրոպական վերահսկողության առավել գործուն մեխանիզմների ստեղծման իրենց առաջարկների վրա՝ դրանով ըստ էության ամորձատելով հայկական բարեփոխումների գաղափարը: Բացի դրանից, գործընթացը մնում էր օսմանյան կառավարության «բարյացակամության» հույսին, ինչը կանխորոշում էր դրա տխուր վախճանը:

Զգտելով թուլացնել կոտորածների ալիքի փաստի կապակցությամբ եվրոպական տերությունների և հանրային կարծիքի դժգոհությունը՝ Արդուլ Համիդն արդեն

³² Տե՛ս Պողոսյան Ստ., Պողոսյան Կ., *նշվ. աշխ.*, էջ 415:

³³ Տե՛ս «Հայկական հարց» *հանրագիտարան...*, էջ 229, 230:

³⁴ Տե՛ս *Turkey. No 1 (1896)...*, էջ 158:

իրեն կարող էր թույլ տալ որոշակի զիջումներ անել բարեփոխումների հարցում՝ ընդառաջելով մեծ տերությունների պահանջներից մի քանիսին: 1895 թ. հոկտեմբերի 20–ին օսմանյան կառավարությունն ընդունում է Շաքիր փաշային և հայկական վեց նահանգների նահանգապետներին ուղղված կարգադրություն, որտեղ համաձայնություն էր հայտնվում հետևյալ բարեփոխումների իրականացմանը՝ յուրաքանչյուր նահանգի համար քրիստոնյա մուավինի (նահանգապետի օգնական) նշանակում, ոչ մահմեդական մուավինների նշանակում «այն գավառներում և գավառակներում, որտեղ քրիստոնյաները կարևոր տարր են կազմում», վարչական պաշտոններում մահմեդականների և ոչ մահմեդականների նշանակում՝ ըստ տվյալ նահանգում մահմեդականների և ոչ մահմեդականների թվի հարաբերակցության³⁵: Մյանք սուլթանական կառավարության կողմից էական զիջումներ չէին, քանի որ Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգների վարչական սահմանները փոփոխության ենթարկելու առաջարկը կտրականապես մերժվել էր, և Արդուլ Համիդի կողմից այդ նահանգներին կցված առավելապես մահմեդականներով բնակեցված տարածքները շարունակում էին մնալ դրանց կազմում:

Օսմանյան կառավարությունը նաև հայտարարում է, որ տեղական կառավարման մարմիններում և ոստիկանությունում իսլամ և ոչ իսլամ ազգաբնակչության չափաբաժինները որոշվելու են պաշտոնական մարդահամարի արդյունքներից ելնելով³⁶: Այսինքն՝ հիմք էին ընդունվելու օսմանյան կառավարության տվյալները, որն առավելագույնս շահագրգռված էր հայկական բարեփոխումների ծրագիրը վիժեցնելու հարցով: Բացի դրանից, նաև սահմանվում էր, որ այն գավառներում և գավառակներում, որտեղ անգամ, ըստ պաշտոնական տվյալների, ոչ մահմեդականները կկազմեն ընդհանուր բնակչության թվի կեսից ավելին, միևնույնն է, նրանք վարչական պաշտոնների կեսից ավելին չեն ստանալու³⁷:

Նշենք նաև, որ սուլթանը չէր պատրաստվում կատարել բարենորոգումների ծրագիրը հրապարակելու վերաբերյալ իր խոստումը՝ այն շինծու հիմնավորմամբ, որ դա բացասական ազդեցություն կունենա կայսրության մահմեդական հպատակների շրջանում³⁸: Ծրագիրը չհրապարակելը հեշտացնում էր օսմանյան կառավարության կողմից առանց լուրջ հետևանքների ցանկացած պահի անգամ այս ամորձատված բարեփոխումների իրականացումից հրաժարվելու հնարավորությունը:

Բարեփոխումների ծրագրի իրականացման համար հանձնակատար է ընտրվում Շաքիր փաշան, իսկ նրա տեղակալ՝ հույն Ֆեհտի Ֆրանկո բեյը, ով օսմանյան վիճակագրական գերատեսչության ղեկավարն էր³⁹: 1895 թ. նոյեմբերի 3–ին օսմա-

³⁵ 1895 թ. հոկտեմբերի 20–ի բարեփոխումների ծրագիրը տե՛ս *Turkey. No 1 (1896)*..., էջ 161-170. հայերեն թարգմանությունը՝ Լեօ, *Նշվ. աշխ.*, էջ 281-294:

³⁶ Տե՛ս Fuat Dündar, *Նշվ. աշխ.*, էջ 39:

³⁷ Նույն տեղում:

³⁸ Տե՛ս Կիրակոսյան Ա., *Նշվ. աշխ.*, էջ 321:

³⁹ Տե՛ս Fuat Dündar, *Նշվ. աշխ.*, էջ 39:

նյան կառավարության կողմից ստեղծվում է հայկական բարեփոխումների իրականացման նկատմամբ Վերահսկողության հանձնաժողովը⁴⁰:

1895 թ. վերջերին Շաքիր փաշան ուղևորվում է Արևմտյան Հայաստանի նահանգներ, որտեղ իր առաջին այցելության վայրերն են դառնում բնակչության հաշվառման տեղական գրասենյակները՝ բնակչության թվաքանակի և էթնիկական կազմի վերաբերյալ թարմ տվյալներ ստանալու համար⁴¹: Այսպես, Վանում բնակչության գրասենյակ այցելության ժամանակ օսմանյան պաշտոնյան ստանում է նահանգի մահմեդական, հայ և ասորի բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներ՝ համապատասխանաբար 147,623, 70,916 և 9,650 (օսմանյան վիճակագրական տվյալների իսկությանը մենք կանդրադառնանք հաջորդիվ): Դրանց հիման վրա Շաքիր փաշան սահմանում է նահանգային ժանդարմերիայի կազմը՝ 608 մահմեդականներ, 208 հայեր և 89 ասորիներ⁴²: Միաժամանակ կենտրոնական իշխանություններից ստացված կարգադրությամբ Օսմանյան կայսրության բոլոր նահանգների իշխանությունները պատրաստում և Կ. Պոլիս են ուղարկում իրենց տարածքում գտնվող բոլոր բնակավայրերի անունները, թիվը և դրանք ղեկավարող անձանց անունները պարունակող տեղեկագրեր⁴³:

1896 թ. փետրվարի 6-ին Մեծ Բրիտանիայի, Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի դեսպանատների դրագոնները ներկա են գտնվում Վերահսկողության հանձնաժողովի նիստին: Դեսպանատների ներկայացուցիչներն արձանագրում են, որ տվյալ պահի դրությամբ, բացի նահանգապետների քրիստոնյա տեղակալներ նշանակելուց, որևէ այլ բարեփոխում չի իրականացվել, ընդ որում, հակառակ ստանձնած պարտավորությունների, նման նշանակումներ եղել են Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգներից միայն երկուսում⁴⁴:

1896 թ. մարտին Վերահսկողության հանձնաժողովը Կ. Պոլսում բրիտանական դեսպանատան ներկայացուցիչն է փոխանցում վեց նահանգների ազգաբնակչության թվաքանակի վերաբերյալ օսմանյան պաշտոնական վիճակագրական տվյալները: Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Ֆիլիպ Քարին դրանք ուղարկում է Ֆորին օֆիս՝ իր համառոտ մեկնաբանություններով հանդերձ: Դեսպանն արձանագրում էր, որ նոր տվյալների՝ նախորդ տարիներին նույն օսմանյան իշխանություններից դեսպանատան կողմից ստացված տվյալների հետ համեմատությունը ցույց է տալիս շոշափելի անհամապատասխանություններ: Այսպես, նշվում էր, որ Էրզրումի նահանգում 1890-ին օսմանյան իշխանությունները հաշվում էին 545,159 շունչ, որից

⁴⁰ Տե՛ս «Ատոշեթեղ փրես» լրատվական գործակալության հաղորդագրությունը “*Los Angeles Herald*”, Volume 45, Number 24, 4 November 1895 (հասանելի է առցանց <http://cdnc.ucr.edu> կայքում):

⁴¹ Տե՛ս Fuat Dünder, *նշվ. աշխ.*, էջ 39:

⁴² Նույն տեղում:

⁴³ Նույն տեղում:

⁴⁴ Տե՛ս *Turkey No. 8 (1896). Further Correspondence Relating to the Asiatic Provinces of Turkey, in Continuation of Turkey No. 2, Presented to both Houses of Parliament by Command of Her Majesty. August 1896.* London, Harrison and Sons, 1896, էջ 49:

քրիստոնյաներ՝ 113,488 կամ մոտ 21%, մինչդեռ 1895-ին՝ արդեն 669,717 շունչ, որից քրիստոնյաներ՝ 123,935 (18,5%)⁴⁵:

Վանի նահանգի պարագայում 1890 և 1895 թթ. տվյալների միջև տարբերություններն էլ ավելի շոշափելի էին՝ 1890 թ. օսմանյան պաշտոնական տվյալներ՝ 418,494 (քրիստոնյաներ՝ 32%), 1890 թ. հյուպատոս Լյոյդի տվյալներ՝ 270,988 (քրիստոնյաներ՝ 57%), 1895 թ. պաշտոնական տվյալներ՝ 308,392 շունչ (քրիստոնյաներ՝ 32%):

Բիթլիսի, Դիարբեքիի, Խարբերդի և Սեբաստիայի նահանգի տվյալների միջև տարբերությունները ներկայացվում են ստորև աղյուսակներով:

Բիթլիսի նահանգ

	Բնակչություն	Քրիստոնյաների հարաբերակցություն
Օսմանյան պաշտոնական, 1890	266,988	41%
Բրիտանացի հյուպատոս Լյոյդ, 1890	287,876	42%
Օսմանյան պաշտոնական, 1895	479,587	24%

Դիարբեքիի նահանգ

	Բնակչություն	Քրիստոնյաների հարաբերակցություն
Օսմանյան պաշտոնական, 1890	312,444	23%
Բրիտանացի հյուպատոս Լյոյդ, 1890	392,168	22,5%
Օսմանյան պաշտոնական, 1895	462,005	18%

Խարբերդի նահանգ

	Բնակչություն	Քրիստոնյաների հարաբերակցություն
Օսմանյան պաշտոնական, 1890	381,352	21,2%
Բրիտանացի հյուպատոս Լյոյդ, 1890	293,508	30%
Օսմանյան պաշտոնական, 1895	586,303	15%

Սեբաստիայի նահանգ

	Բնակչություն	Քրիստոնյաների հարաբերակցություն
Օսմանյան պաշտոնական, 1890	892,201	17,5%
Օսմանյան պաշտոնական, 1895	971,981	17%

Ինչպես տեսնում ենք, օսմանյան կառավարության՝ 5 տարի կտրվածքով տրամադրված երկու տվյալների միջև առկա են շոշափելի տարբերություններ ոչ հօգուտ քրիստոնեադավանների: Իսկ եթե համեմատենք դրանք բրիտանացի հյուպատոս Լյոյդի՝ 1890 թ. տվյալների հետ, որոնք նույնպես թուրքական ծագում ունեն, ապա տվյալների միջև տարբերությունը և դրանով Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգներում թղթի վրա քրիստոնյաների հարաբերակցությունը նվազեցնելու օսմանյան վիճակագրության միտումն էլ ավելի ակնհայտ է դառնում:

⁴⁵ Տե՛ս Turkey No. 8 (1896)... էջ 98:

1896 թ. փետրվարի 26-ին Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Ֆ. Քարին գեկուցում էր վարչապետ Սոլսբերիին. «Ամեն ինչ կարծես թե մնում է անփոփոխ: Ո՛չ Շաքիր փաշայի քրիստոնյա տեղակալներն են նշանակվել, ո՛չ էլ նահանգապետների քրիստոնյա տեղակալները: Չնայած սուլթանի կողմից շարունակաբար կրկնվող խոստումներին՝ ներկա պահի դրությամբ ինձ հայտնի չէ որևէ կյանքի կոչված բարեփոխման մասին»⁴⁶:

Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի դեսպանատների թարգմանիչները ներկա են գտնվում նաև Վերահսկողության հանձնաժողովի ապրիլ-մայիս ամիսների նիստերին՝ իրենց գեկուցագրերում արձանագրելով բարեփոխումների իրականացման հարցում շոշափելի առաջընթացի պակասը⁴⁷: Օսմանյան կառավարությունը նշանակեց նահանգապետների քրիստոնյա տեղակալներ, որոնց գործառնությունները սահմանափակ և ձևական էին, սակայն գավառապետների ոչ մահմեդական տեղակալների և որոշ գավառակներում քրիստոնյա գավառակապետների ու գավառապետների տեղակալների նշանակումը մնաց առկալի: Իրերի այս դրությունն արտացոլվում է Արևմտյան Հայաստանի նահանգներում Մեծ Բրիտանիայի հյուպատոսների՝ 1896 թ. ամռանն ու աշնանն ուղարկված գեկուցագրերում⁴⁸:

1897 թ. ընթացքում քրիստանացի հյուպատոսները շարունակեցին տվյալներ հավաքել հայկական բարեփոխումների իրականացման ծրագրի շրջանակներում օսմանյան պետական ծառայության մեջ հայերի և քրիստոնեադավան այլ էթնիկական խմբերի մասնակցության վերաբերյալ: Կ. Պոլսում Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Ֆ. Քարիի՝ 1897 թ. հուլիսի 6-ի նամակը Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Սոլսբերիին⁴⁹, որտեղ դեսպանը հանրագումարի է բերում քրիստանացի հյուպատոսների հաղորդած տեղեկությունները, կարելի է պատկերավոր բնութագրել որպես հայկական բարեփոխումների ծրագրի յուրօրինակ մահախոսական:

Օսմանյան կառավարության քաղաքականությունն այդ ուղղությամբ մնացել էր ձևական և իմիտացիոն քայլերի իրականացման շրջանակներում: Արևմտյան Հայաստանի որոշ նահանգներում նահանգապետների տեղակալների պաշտոններում նշանակվել էին հայեր, որոնց, սակայն, վերապահված էին խորհրդանշական լիազորություններ, և որոնք որևէ ազդեցություն չունեին պետական կառավարման գործերում: Դեսպանն անթաքույց հեզմանքով էր բնութագրում նորանշանակ հայ պաշտոնյաների գործունեությունը. «Նրանք ակնհայտ ոչնչություններ են, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ առանց որևէ վարանման հավանություն են տալիս

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 65:

⁴⁷ Տե՛ս մասնավորապես Մեծ Բրիտանիայի դեսպանատան թարգմանիչ Ադամ Բլոկի՝ մայիսի 6-ի գեկուցագիրը (նույն տեղում, էջ 164, 165):

⁴⁸ Տե՛ս մասնավորապես Էրզրումում Մեծ Բրիտանիայի հյուպատոս Գրեզի գեկուցագիրը (նույն տեղում, էջ 199, 200):

⁴⁹ Տե՛ս *Turkey No. 1 (1898). Further Correspondence respecting the Asiatic Provinces of Turkey*, London, 1898, էջ 207:

իրենց մահմեդական վերադասների որոշումներին և ցուցադրական եռանդով հալածանքի են ենթարկում սեփական հայրենակիցներին»⁵⁰:

Օսմանյան իշխանությունները նաև չէին կատարել ոչ մահմեդականներին ուստիկանության և ժանդարմերիայի կազմ ընդգրկելու իրենց ստանձնած պարտավորությունը՝ ընդհանուր բնակչության մեջ նրանց տեսակարար կշռին համապատասխան: Քրիստոնյաների չափաբաժինն ուժային կառույցներում ցածր էր անգամ արհեստականորեն նվազեցված օսմանյան վիճակագրական տվյալների՝ մահմեդականների և ոչ մահմեդականների հարաբերակցության ցուցանիշներից: Այն փոքրաթիվ քրիստոնյաները, որոնք այնուամենայնիվ ընդունվել էին ուժային կառույցներ ծառայության, ընդգրկվել էին բացառապես ստորին օղակներ և ի վիճակի չէին պաշտպանելու քրիստոնյա բնակչությանը բռնություններից և չարաշահումներից: Բրիտանացի հյուպատոսներն արձանագրում էին, որ նման պայմաններում քրիստոնյաներին պետական ծառայության մեջ ընդգրկելը լավագույն դեպքում անօգուտ էր⁵¹:

Վանում վարչական պաշտոնների էին նշանակվել 41 քրիստոնյա, ուստիկանության և ժանդարմերիայի կազմում՝ 82-ը, սակայն վերջիններս 1897 թ. ամռանը դեռևս աշխատավարձ չէին ստացել⁵²:

Բիթլիսի նահանգում ուստիկանության կազմ էին ընդգրկվել 87 քրիստոնյա (հայ), որոնք, սակայն, ըստ քրիստանացի հյուպատոսի տվյալների. «...ընտրվել են ամենավատ կերպարներից, չեն վճարվում և օգտագործվում են քրիստոնյա համայնքի անդամներին լրտեսելու նպատակով»⁵³: Որևէ քրիստոնյա կայմական նահանգում չէր նշանակվել: Քրիստոնյա մուհթարների (գյուղախմբերի և գյուղերի ղեկավարներ) իշխանությունն արհամարհվում էր հարկահավաքների ու զափթիենների կողմից, որոնք գործում էին ըստ սեփական հայեցողության⁵⁴:

Էրզրումի նահանգի ուստիկանությունում նշանակվել էին 16 քրիստոնյաներ, որոնցից հինգը՝ կոմիսարներ, վերջիններից մեկն անուն էր հանել քրիստոնյաներին հալածելու իր եռանդի համար: Ժանդարմերիայում նախատեսված 218-ից իրականում նշանակվել էր 45 քրիստոնյա, որոնք 18 ամսվա ծառայության ընթացքում ստացել էին միայն իրենց 2-3 ամսվա ռոճիկը⁵⁵:

Դիարբեքիում միայն 12 քրիստոնյա էին նշանակվել ուստիկանությունում, երբ սահմանված քանակը 70-80-ն էր: Վալիի տեղակալը և երկու կայմականներ քրիստոնյաներ էին, սակայն որևէ ազդեցությունից զուրկ: «Քրիստոնյաների նշանակումը ներկա դրությամբ չի հանգեցրել որևէ դրական արդյունքի», – նշվում էր քրիստանացի հյուպատոսի զեկույցում⁵⁶:

⁵⁰ Նույն տեղում:

⁵¹ St' u Fuat Dünder, *նշվ. աշխ.*, էջ 40:

⁵² St' u Turkey No. 1 (1898)..., էջ 209:

⁵³ Նույն տեղում:

⁵⁴ Նույն տեղում:

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 209, 210:

⁵⁶ Նույն տեղում:

Խարբերդի ոստիկանությունում և ժանդարմերիայում նշանակված քրիստոնյաները թողել են իրենց պաշտոնները՝ վատ վերաբերմունքի արժանանալու պատճառով: Խարբերդում Մեծ Բրիտանիայի հյուպատոսը հետևյալ կերպ էր մեկնաբանում ստեղծված վիճակը. «Թուրքական կառավարական պաշտոններում հայերի նշանակումը ներկա պահի դրությամբ անօգուտ լինելուց էլ վատ է... և կարող է հանգեցնել հայ բնակչության շահերի էլ ավելի վնասելուն, քան բարելավմանը»⁵⁷:

Հալեպի նահանգում 800 պաշտոնյաներից քրիստոնյա էին միայն 20-ը, գրեթե բոլորը՝ ստորին օղակներում, բացառությամբ Ջեյթունի գավառակապետի և Ֆոնուզի կառավարչի: Ինչպես և այլ հայաբնակ նահանգներում, Հալեպում ևս քրիստոնյաները ոստիկանությունում և ժանդարմերիայում նախատեսված քանակից քիչ էին ընդգրկված⁵⁸:

Տրապիզոնի նահանգում քրիստոնյաների չափաբաժինը ոստիկանության և ժանդարմերիայի կազմում պետք է լիներ 14%, սակայն այն փաստացի 3% էր և նվազելու միտում ուներ, քանի որ շատերը թողնում էին աշխատանքը: Նահանգի 18 կայանականներից և ոչ մեկը չուներ քրիստոնյա տեղակալ⁵⁹:

Մեծ Բրիտանիայի դեսպանը, անուղղակիորեն նաև արձանագրելով բարեփոխումների իրականացմանն ուղղված իր երկրի բոլոր ջանքերի փաստացի ձախողումը, հետևյալ կերպ էր ամփոփում տվյալները. «...[համիդյան] կոտորածները մեծ չափով մեծացրել են այն արհամարհանքը, որով իշխող մահմեդականները վերաբերվում են զոհ ազգությանը ...և այժմ ակնհայտ է, որ և ոչ մի ծրագիր, ինչքան էլ այն խնամքով կազմված լինի, բավարար չի լինի ներկա վարչական համակարգի պայմաններում ապահովելու հավասար իրավունքներ հայ բնակչության համար: Միայն ամուր եվրոպական վերահսկողությունը տեղերում կարող է հանգեցնել արդյունքի»⁶⁰:

Բնականաբար, 1897 թ. հույն-թուրքական պատերազմում թուրքերի տարած հաղթանակից հետո⁶¹ և ռուս-բրիտանական շարունակվող հակասությունների պայմաններում նման «ամուր եվրոպական վերահսկողություն» հաստատելն Արևմտյան Հայաստանի տարածքում գործնականում անիրագործելի մի վերացական ցանկության արտահայտություն էր: Մեծ տերությունների հակասությունների վրա խաղաղով, հայ բնակչությանը փոքրամասնություն ներկայացնելով, բարեփոխումների նմանակման իր գործողություններով, հայերին կոտորածների ենթարկելով և երկրում խիստ հավածանքների ու ոստիկանական հետապնդումների ռեժիմ հաստատելով՝ Արդուլ Համիդին հաջողվեց առժամանակ լռեցնել Հայկական հարցը:

⁵⁷ Նույն տեղում:

⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 211:

⁵⁹ Նույն տեղում:

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 208:

⁶¹ 1897 թ. հույն-թուրքական պատերազմը տևել է մոտ մեկ ամիս՝ ապրիլի 18-ից մինչև մայիսի 20-ը, և ավարտվել է Հունաստանի պարտությամբ:

Բ. Արևմտահայության թվաքանակի և Արևմտյան Հայաստանի բնակչության էթնիկական կազմի վերաբերյալ 1890-ական թթ. կեսերի օսմանյան վիճակագրական տվյալները

Ինչպես արդեն նշվեց, Արևմտյան Հայաստանի նահանգներում բարեփոխումների իրականացման հիմքում դրվեց էթնիկական սկզբունքը, այսինքն՝ կառավարման մարմիններում և ուժային կառույցներում քրիստոնյաների (Արևմտյան Հայաստանի տարածքում քրիստոնեադավան հիմնական էթնիկական խմբի՝ հայերի) ներկայացված լինելու աստիճանը շաղկապվեց և դրվեց ուղիղ համեմատականի տվյալ վարչատարածքային միավորում ընդհանուր բնակչության մեջ քրիստոնյա (հայ) բնակչության հարաբերակցության ցուցանիշների հետ: Դրանով օսմանյան կառավարությունը, որը դեմ էր բարեփոխումների ծրագրի իրականացմանը, օբյեկտիվորեն շահագրգռված էր այն խնդիրներով, որ հնարավորինս ցածր ներկայացնի հայերի ու քրիստոնեադավան այլ էթնիկական խմբերի թիվը և մահմեդականների նկատմամբ նրանց հարաբերակցությունը:

Այդ շահագրգռվածությունը չմնաց վերացական, այլ վերածվեց գործնական քայլերի: Նախ, ինչպես արդեն նշեցինք, վերաձևվեց Արևմտյան Հայաստանի վարչական քարտեզը. բոլոր հայաբնակ շրջաններին կցվեցին հարևան առավելապես մահմեդականաբնակ տարածքներ: Դրանով սուլթանական կառավարությունը հիմքեր ստեղծեց պնդելու, որ Արևմտյան Հայաստանի բոլոր նահանգներում 1890-ական թթ. կեսերի դրությամբ մահմեդական ազգաբնակչությունը մեծամասնություն է կազմում: Օսմանյան կառավարության վարչական վերաձևումների քաղաքականությունը նկատվեց և արձանագրվեց եվրոպական դիվանագիտության կողմից՝ արտացոլվելով 1895 թ. Մայիսյան բարեփոխումների ծրագրում իրերի այդ վիճակն ուղղելու և առավել միատարր հայաբնակ վարչական միավոր ստեղծելու պահանջի տեսքով, որն օսմանյան կառավարության կողմից խիստ դիմադրության հանդիպեց և մերժվեց բարեփոխումների ծրագրի շուրջ բնակչությունների հենց սկզբնական փուլում:

Սակայն զուտ վարչական սահմանների փոփոխմամբ օսմանյան կառավարությունը չսահմանափակվեց: Խնդիր էր դրված հայերին և առհասարակ քրիստոնյա այլ էթնիկական խմբերին Արևմտյան Հայաստանի նահանգներում հնարավորինս աննշան փոքրամասնություն ցույց տալ: Այդ նպատակով եվրոպական դիվանագիտության ուշադրությունը ներկայացվեցին կեղծված վիճակագրական տվյալներ, որտեղ հայ և քրիստոնյա այլ էթնիկական խմբերն իրականից ցածր, իսկ մահմեդական բնակչությունն իրականից բարձր էին պատկերվում: Մահմեդականների թվի ուճացման փաստը ցայտուն երևում է ստորև բերված աղյուսակից, որտեղ ներկայացված են Արևմտյան Հայաստանի վեց վիլայեթների մահմեդական ազգաբնակչության թվաքանակի՝ օսմանյան կառավարության՝ 1893-1897 թթ. վերաբերող տարբեր հաշվարկներ:

Աղյուսակ 1. Արևմտյան Հայաստանի վեց վիլայեթների մահմեդական ազգաբնակչության թվաքանակն ըստ օսմանյան կառավարության տվյալների (1893-1897թթ.)

Վարչական միավոր	1893 թ. ⁶²	1894 թ. ⁶³	1895 թ. ⁶⁴	1896 թ. ⁶⁵	1897 թ. ⁶⁶
Վան	59,412	212,552	97,341	173,773	76,956
Էրզրում	445,548	559,508	509,948	509,980	513,446
Բիթլիս	167,054	366,066	237,392	365,921	224,772
Խարբերդ	300,188	423,842	477,416	477,416	380,092
Սեբաստիա	766,558	793,000	790,348	810,916	807,651
Դիարբեքիր	289,591	327,173	320,211	362,934	329,843
Ընդամենը	2,028,351	2,682,141	2,432,656	2,700,940	2,332,760

Ինչպես տեսնում ենք, տարբերությունը նվազագույն (2,028,351) և առավելագույն (2,700,940) թվերի միջև կազմում է 672,589 կամ 33%: Դրա հետ մեկտեղ, անած մահմեդական բնակչության համեմատ, հայ և քրիստոնյա այլ էթնիկական խմբերի թիվը, ըստ նույն աղբյուրների տվյալների, մնում էր գրեթե անփոփոխ (տե՛ս Աղյուսակ 2):

Աղյուսակ 2. Արևմտյան Հայաստանի վեց վիլայեթների մահմեդական ազգաբնակչության թվաքանակն ըստ օսմանյան կառավարության տվյալների (1893-1897թթ.)

Վարչական միավոր	1893 թ. ⁶²	1894 թ. ⁶³	1895 թ. ⁶⁴	1896 թ. ⁶⁵	1897 թ. ⁶⁶
Վան	60,448	60,448	64,629	61,933	55,051
Էրզրում	101,138	101,138	110,319	110,319	109,818
Բիթլիս	101,358	101,358	103,715	88,722	101,586
Խարբերդ	73,178	73,178	79,420	79,420	74,204
Սեբաստիա	116,545	116,266	120,222	120,379	123,204
Դիարբեքիր	289,591	327,173	320,211	362,934	329,843
Ընդամենը	499,490	499,211	524,273	505,666	510,065

⁶² Ըստ 1881/82-93 թթ. մարդահամարի արդյունքների (տե՛ս Karpat K., *նշվ. աշխ.*, էջ 148, 149):

⁶³ Օսմանյան կայսրության կառավարության կողմից պատրաստված աղյուսակ (նույն տեղում, էջ 155):

⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 156:

⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 158:

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 160:

⁶⁷ Ըստ 1881/82-93 թթ. մարդահամարի արդյունքների (տե՛ս Karpat K., *նշվ. աշխ.*, էջ 148, 149):

⁶⁸ Օսմանյան կայսրության կառավարության կողմից պատրաստված աղյուսակ (նույն տեղում, էջ 155):

⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 156:

⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 158:

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 160:

Նշված վիճակագրական թռիչքները թուրք հետազոտողները բացատրում են նրանով, որ բարձր տվյալներում հավելագրվել էին քրդական այն վաչկատուն և կիսավաչկատուն աշիրեթները, որոնք բնակվում էին հաշվառումից դուրս մնացած տարածքներում. դրանք էին՝ Էրզրումի նահանգում՝ ջալալիներն ու այլ ցեղեր՝ 100,000, Բիթլիսի նահանգում՝ Սասունի, Մոտկանի և այլ ցեղեր՝ 200,000, Խարբերդի նահանգում՝ Դերսիմի սանջակի քրդական բնակչությունը՝ 100,000, Վանի նահանգում՝ Հաքյարիի գավառի քրդական բնակչությունը՝ 150,000⁷²: Նման բացատրությունը հիմնադուրկ է նախ այն պատճառով, որ վերոնշյալ թվերը խիստ մոտավոր ու ենթադրական են և դրանով ըստ երևույթին չհիմնավորված⁷³: Բացի դրանից, հարց է ծագում՝ ինչու օսմանյան կառավարությունը համապատասխանաբար չէր ավելացնում նաև հայերի թվաքանակը. նույն տարածքներում քրդերի հետ միասին առկա էր մեծ թվով հայ բնակչություն, որը նույնպես ամբողջովին դուրս էր մնացել հաշվառումից:

1893-1897 թթ. օսմանյան տարբեր տվյալների միջև տարբերությունը միանգամայն հասկանալի կդառնա, եթե նշենք, որ մահմեդական բնակչության ցածր թվաքանակով տվյալների խումբն արտացոլում էր օսմանյան իշխանությունների կողմից 1881-1893 թթ. անցկացված մարդահամարների իրական արդյունքները և նախատեսվում էր ներքին օգտագործման համար⁷⁴: Համապատասխանաբար, բարձր թվաքանակով տվյալների խումբը նախատեսված էր արտաքին լսարանի համար. դրանք սուլթանական կառավարությունը ներկայացրել էր մեծ տերությունների դիվանագետներին Հայկական հարցի համատեքստում, և դրանք հրապարակվել են դեպքերին ժամանակակից աղբյուրներում, մասնավորապես Մեծ Բրիտանիայի արտագործնախարարության Կապույտ գրքերում:

Արևմտյան Հայաստանի մահմեդական բնակչության վիճակագրության տատանումներն առկա էին անգամ նույն տարվա իրավիճակն արտացոլող տարբեր տվյալներում: Այսպես, մահմեդականների թվի տարբերությունն էլ ավելի ակնառու է օսմանյան կառավարության՝ 1895 թ. կազմված երկու տարբեր ցուցակների տվյալների միջև. մեկը ներքին օգտագործման համար նախատեսված վիճակագրություն է, իսկ երկրորդը Արևմտյան Հայաստան ուղարկված Վերահսկողության հանձնաժողովի (Commission of Control)՝ մեծ տերությունների դեսպաններին տրամադրված տվյալներն են (տե՛ս Աղյուսակ 3):

⁷² Նույն տեղում, էջ 150:

⁷³ Այսպես, ըստ 1895 թ. բրիտանացի դիվանագիտական պաշտոնյա Վիլյամ Էվերեթի զեկուցագրի տվյալների, Դերսիմի քրդերի թիվը մոտ 55,000 էր, այսինքն՝ օսմանյան կառավարության թվից շուրջ երկու անգամ ցածր (զեկուցագրի մասին մանրամասն կխոսվի հաջորդիվ):

⁷⁴ Դրանք հրատարակվել են ոչ թե պատրաստման պահին, այլ արդեն XX դարի երկրորդ կեսին՝ թուրք հետազոտող Քեմալ Կարպատի կողմից:

Աղյուսակ 3. Արևմտյան Հայաստանի իսլամադավան ազգաբնակչության թվաքանակը 1895թ.¹ ըստ օսմանյան կառավարության վիճակագրական տվյալների

	Վարչական միավոր	Ներքին ցուցակ ⁷⁵	Վերահսկողության հանձնաժողով (Commission of Control) ⁷⁶	Տարբերությունը (%)
1	Երկրումի նահանգ	509,948	545,782	7
2	Վանի նահանգ	97,341	282,582	190
3	Բիթլիսի նահանգ	237,392	352,713	48,5
4	Խարբերդի նահանգ	477,416	494,881	3
5	Դիարբեքրի նահանգ	320,211	378,253	18
	Ընդամենը	1,642,308	2,054,211	25 %

Վերոնշյալ փաստերը վկայում են, որ օսմանյան կառավարությունը 1894-96 թթ. Հայկական հարցի սրման ժամանակաշրջանում իր ձեռքի տակ միաժամանակ ունեցել է իրարից զգալիորեն տարբերվող երկու խումբ վիճակագրական ցուցակներ: Մի խումբն արտացոլում էր օսմանյան մարդահամարների բուն արդյունքները և նախատեսվում էր ներքին օգտագործման համար, մյուսը՝ հավելագրված մահմեդական բնակչության տվյալներով, տրամադրվում էր մեծ տերությունների դիվանագետներին⁷⁷:

Գ. 1890-ական թթ. արևմտահայության թվաքանակի և Արևմտյան Հայաստանի ազգաբնակչության էթնիկական կազմի վերաբերյալ բրիտանական վիճակագրական տվյալները

1890-ական թթ. կեսերին հայկական նահանգներում բարեփոխումների հիմնական նախաձեռնող երկրի՝ Մեծ Բրիտանիայի դիվանագետները բնականաբար չէին կարող չանդրադառնալ Արևմտյան Հայաստանի ազգաբնակչության էթնիկական կազմի հարցին: Այդ անդրադարձները չսահմանափակվեցին օսմանյան կառավարության կողմից մեծ տերությունների դեսպաններին տրամադրված վիճակագրական տվյալների մեկնաբանությամբ, կատարվեցին նաև սեփական վիճակագրական հաշվարկներ: Տվյալ հաշվարկների համար աղբյուրագիտական հիմք էին ծառայում հիմնականում օսմանյան վիճակագրական տվյալները, որոնք փոխընդմիջվում էին հայկական և այլ աղբյուրներից քաղված տվյալներով, ինչպես նաև Մեծ Բրիտանիայի հյուպատոսների կողմից նախորդ տարիներին՝ հիմնականում 1880-ական թթ. սկզբներին, հավաքված վիճակագրական նյութի միջոցով:

⁷⁵ Տե՛ս Karpat K., *նշվ. աշխ.*, էջ 156:

⁷⁶ Տվյալները վերցված են Ազգերի լիգայի Գերագույն խորհրդին հայկական պատվիրակության ուղարկված հիշատակագրի նախագծից, որը պատրաստվել է անվանի հայագետ Ն. Ադոնցի կողմից (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 145, թ. 20, տե՛ս նաև Հովհաննիսյան Պ. Հ., Նիկողայոս Ադոնցը և Հայկական հարցը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1999, №1, էջ 136): Տե՛ս նաև Turkey No. 8 (1896)...., էջ 98:

⁷⁷ Այստեղ տեղին է նշել, որ օսմանյան վիճակագրական հավաստիության վրա էսպես ազդում էին նաև մի շարք առարկայական գործոններ, հատկապես նվազ հարկվելու նպատակով օսմանահպատակ հայերի՝ հաշվառումից խուսափելու ձգտումը, ինչը նույնպես հանգեցնում էր հայերի թերհաշվառմանը (դրա մասին մանրամասն տե՛ս Թաթոյան Ռ., *նշվ. աշխ.*, էջ 64-70):

Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրությանը բրիտանական դիվանագիտության անդրադարձներից առանձնանում է Մեծ Բրիտանիայի ռազմական նախարարության հետախուզության բաժնի ղեկավարի օգնական, գնդապետ Վիլյամ Էվերեթի՝ 1895 թ. մայիսի 11-ով թվագրված ընդարձակ (պարունակում է 37 տպագիր էջ) զեկույցը, որը պատրաստվել էր Մեծ Բրիտանիայի կառավարության համար՝ հայկական բարեփոխումների շուրջ գործընթացներում որպես տեղեկատվության աղբյուր օգտագործվելու նպատակով⁷⁸: Հեղինակը, ով 1882-1888 թթ. զբաղեցնում էր «Քուրդիստանի» հյուպատոսի պաշտոնը, ի թիվս Ասիական Թուրքիայի վիլայեթների, ներկայացնում է նաև Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգների ազգաբնակչության թվաքանակի վերաբերյալ իր հաշվարկները՝ օգտվելով հիմնականում թուրքական տվյալներից և ըստ անհրաժեշտության լրացնելով դրանք Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի, ինչպես նաև ֆրանսիացի ուսումնասիրող Վիտալ Քինեի (նրա մասին հաջորդիվ) տվյալների միջոցով: Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգների համար Էվերեթի տվյալների համեմատությունն օսմանյան տվյալների հետ ցույց է տալիս, որ, ըստ բրիտանացի դիվանագետի, նշված տարածքում ապրում էր շուրջ 43,3%-ով ավելի հայ, քան ներկայացվում էր օսմանյան իշխանությունների կողմից (տե՛ս Աղյուսակ 4):

Աղյուսակ 4. Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգների հայ բնակչության թվաքանակն ըստ օսմանյան կառավարության և Վ. Էվերեթի տվյալների

	Վարչական միավոր	Օսմանյան տվյալներ, 1895 թ. ⁷⁹	Վ. Էվերեթ 1895 թ. ⁸⁰	Տարբերությունը (%)
1	Վանի նահանգ	60,448	112,536	86,1
2	Բիթլիսի նահանգ	101,358	152,398	50,3
3	Էրզրումի նահանգ	109,808	134,902	22,8
4	Դիարբեքիրի նահանգ	60,597	73,825	21,8
5	Խարբերդի նահանգ	80,276	156,356	94,7
6	Սեբաստիայի նահանգ	120,052	133,367	11
	ԸՆդամենը	532,539	763,384	43,3

Քանի որ Էվերեթն իր հաշվարկների հիմքում դրել է օսմանյան կառավարության տվյալները, ապա ասել, որ դրանք արտացոլում են հայ բնակչության թվա-

⁷⁸ Ջեկույցը կրում է «Փոքր Ասիայի և դեպի արևելք ընկած թուրքական նահանգների ազգաբնակչության մասին» վերնագիրը (տե՛ս CAB 37/38/26, Report on the Population of Asia Minor and the Turkish Provinces to the eastward, compiled by Colonel William Everett, C.M.G., Assistant Adjutant-General, Intelligence Division, War Office, formerly Her Majesty's Consul for Kurdistan, May 11, 1895):

⁷⁹ Տե՛ս Karpat K., *նշվ. աշխ.*, էջ 148, 149 (օսմանյան մարդահամարների տվյալներում կաթոլիկ և բողոքական բնակչության թիվը սովորաբար տրված է առանց ազգային պատկանելությունը նշելու, մենք ավելացրել ենք դրանց տվյալները հայ առաքելադավան բնակչության թվին՝ ելնելով այն հանրահայտ իրողությունից, որ տվյալ շրջաններում բողոքականներն ու կաթոլիկները գրեթե բացառապես հայեր էին):

⁸⁰ *Տե՛ս Report on the Population of Asia Minor and the Turkish Provinces...*, էջ 35:

քանակի իրական պատկերը, չի կարելի, սակայն ուշագրավ է ինքնին այն փաստը, որ բրիտանացի հեղինակը կարիք է զգացել օսմանյան տվյալների համեմատ հայ բնակչության թիվը զգալիորեն բարձր ցույց տալ, իսկ մահմեդական ազգաբնակչության թիվը՝ ցածր (տե՛ս Աղյուսակ 5):

Աղյուսակ 5. Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգների մահմեդականների թվաքանակն ըստ օսմանյան կառավարության և Վ. Էվերեթի տվյալների

	Վարչական միավոր	Օսմանյան տվյալներ, 1895 թ. ⁸¹	Վ. Էվերեթ 1895 թ. ⁸²	Տարբերությունը (%)
1	Վանի նահանգ	207,028	131,275	-36,6
2	Բիթլիսի նահանգ	352,713	133,986	-62,1
3	Էրզրոմի նահանգ	545,782	505,185	-7,4
4	Դիարբեքիրի նահանգ	378,253	333,456	-11,6
5	Խարբերդի նահանգ	494,881	504,946	2,0
6	Սեբաստիայի նահանգ	801,630	731,610	-8,7
	Ընդամենը	2,780,287	2,340,458	-15,9

Օսմանյան տվյալների համեմատ Էվերեթը նաև զգալիորեն բարձր է ցույց տալիս հայաբնակ վեց նահանգներում քրիստոնյա ազգաբնակչության հարաբերակցությունը մահմեդականների նկատմամբ (տե՛ս Աղյուսակ 6): Ըստ բրիտանացի դիվանագետի՝ Վանի և Բիթլիսի նահանգներում քրիստոնյաները (ներառյալ ասորի բնակչությունը) անգամ մեծամասնություն էին կազմում, իսկ բոլոր վեց նահանգներում ոչ մահմեդականները կազմում եմ բնակչության 28,4%-ը (օսմանյան կառավարություն՝ 20%):

⁸¹ Տե՛ս Karpat K., *նշվ. աշխ.*, էջ 148, 149 (օսմանյան մարդահամարների տվյալներում կաթոլիկ և բողոքական բնակչության թիվը սովորաբար տրված է առանց ազգային պատկանելությունը նշելու, մենք ավելացրել ենք դրանց տվյալները հայ առաքելադավան բնակչության թվին՝ ելնելով այն հանրահայտ իրողությունից, որ տվյալ շրջաններում բողոքականներն ու կաթոլիկները գրեթե բացառապես հայեր էին):

⁸² *Stü u Report on the Population of Asia Minor and the Turkish Provinces...*, էջ 35:

Աղյուսակ 6. Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգներում մահմեդականների և ոչ մահմեդականների հարաբերակցությունն ըստ օսմանյան կառավարության և Վ. Էվերեթի տվյալների

	Վարչական միավոր	Օսմանյան տվյալներ, 1895 թ. ⁸³		Վ. Էվերեթ 1895 թ. ⁸⁴	
		մահմեդականներ	ոչ մահմեդականներ	մահմեդականներ	ոչ մահմեդականներ
1	Վանի նահանգ	207,028 (68%)	101,264 (32%)	131,275 (41,2%)	183,873 (58,3%)
2	Բիթլիսի նահանգ	352,713 (76%)	126,874 (24%)	133,986 (46,8%)	152,398 (53,2%)
3	Էրզրումի նահանգ	545,782 (81,5%)	123,935 (18,5%)	505,185 (78,4%)	138,902 (21,6%)
4	Դիարբեքիրի նահանգ	378,253 (82%)	83,752 (18%)	333,456 (74,2%)	115,888 (25,8%)
5	Խարբերդի նահանգ	494,881 (85%)	91,422 (15%)	504,946 (76,3%)	157,006 (23,7%)
6	Սեբաստիայի նահանգ	801,630 (83%)	170,351 (17%)	731,610 (80,4%)	178,970 (19,6%)
	ԸՆդամենը	2,780,287 (80%)	697,598 (20%)	2,340,458 (71,6%)	927,037 (28,4%)

Դ. 1890-ական թթ. ռուսական տվյալները արևմտահայության թվաքանակի և Արևմտյան Հայաստանի ազգաբնակչության էթնիկական կազմի վերաբերյալ

1890-ական թթ. կեսերին Ռուսաստանի դիրքորոշումը Հայկական հարցի նկատմամբ ամփոփված է երկրի արտգործնախարար իշխան Ա. Լոբանով-Ռոստովսկու⁸⁵ հայտնի խոսքերում, որոնք նա ասել է Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Ֆրենկ Լասելսի հետ 1895 թ. հունիսի 4-ի և 12-ի գրույցներում. «Ռուսաստանը ցանկանում է, որ բարեփոխումներն իրականացվեն սուլթանի բոլոր հպատակների նկատմամբ, սակայն չի կարող համաձայնել իր սահմաններին մոտ տարածքների ստեղծմանը, որտեղ հայերը կարող են ունենալ բացառիկ արտոնություններ, չի կարող համաձայնել Փոքր Ասիայում մեկ այլ Բուլղարիայի ստեղծմանը»⁸⁶:

⁸³ Տե՛ս Turkey No. 8 (1896)..., էջ 98:

⁸⁴ Հաշվարկները մեր կողմից ըստ Report on the Population of Asia Minor and the Turkish Provinces..., էջ 35:

⁸⁵ Ալեքսեյ Լոբանով-Ռոստովսկի (1824-1896)՝ ռուս դիվանագետ, Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար 1895 -1896 թթ.:

⁸⁶ Ֆ. Լասելսի՝ 1895 թ. հունիսի 13-ի հեռագիրը և հունիսի 14-ի նամակը Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարար կոմս Կիմբլեյիին (տե՛ս Turkey. №1 (1896). Correspondence respecting the introduction of Reforms in the Armenian Provinces of Asiatic Turkey, London: Harrison and Sons, 1896, էջ 83, 87):

Դրանից ելնելով՝ Ռուսաստանի արտոգործնախարարն առիթը բաց չէր թողնում պնդելու, որ հայերն Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգներում փոքրամասնություն են: Այսպես, դեռևս 1895 թ. մարտի 28-ին Մեծ Բրիտանիայի դեսպանի և Ա. Լոբանով-Ռոստովսկու միջև տեղի ունեցած գրույցի ժամանակ վերջինս հեզանքով հայտարարում էր, որ Փոքր Ասիայում գոյություն ունեն միայն երեք գավառներ, որտեղ հայերը բնակչության մեծամասնությունն են կազմում՝ Բիթլիսը, Անգորան և Ալեքսանդրեթը (Կիլիկիա): Սակայն այդ շրջաններն իրարից շատ հեռու են գտնվում, և դժվար թե դրանք հնարավոր լինի մեկ նահանգի մեջ միավորել: «Հայերը ցրված են ամբողջ երկրով մեկ, ավելի ճիշտ, աշխարհով մեկ և գոյություն չունի որևէ տեղ, որը կարելի է Հայաստան անվանել», – շարունակում էր Ռուսաստանի արտոգործնախարարը⁸⁷: Հայերի լուկ վերոնշյալ տարածքներում մեծամասնություն կազմելու սխալ տեղեկությունը Ա. Լոբանով-Ռոստովսկուն անհրաժեշտ էր պնդելու իր այն դրույթը, որ նա ներկա իրավիճակում հնարավոր չի գտնում բարեփոխումներ իրականացնել, որոնք կգոհացնեն հայերին, եթե, իհարկե, այդ բարեփոխումները չեն իրականացվելու ամբողջ Ասիական Թուրքիայի տարածքում⁸⁸:

1895 թ. հուլիսի 3-ին հայկական բարեփոխումների հարցի շուրջ բրիտանական դեսպանի հետ գրույցում Ա. Լոբանով-Ռոստովսկին կրկնելով, որ Ռուսաստանը դեմ է լինելու ցանկացած նախագծի, որը հանգեցնելու է Փոքր Ասիայում ինքնավար որևէ միավորի ստեղծմանը, նշում էր, որ վերջերս Կովկասում ծառայող և Թուրքիայի ասիական նահանգների գիտակ ռուս մի սպայի զեկուցագիր է ընթերցել, որը մեծ չափով հիմնված է բրիտանացի գնդապետ Հ. Թրոտերի⁸⁹ տվյալների վրա, և որտեղ ցույց է տրվում, որ հայ բնակչությունն այնքան էլ ստվար չէ, ինչպես նրան փորձում էին համոզել⁹⁰:

Սա ակնարկ էր ռուսական բանակի գլխավոր շտաբի գեներալ-լեյտենանտ, Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանության նախկին գլխավոր կցորդ Ալեքսանդր Զելյոնիի «Հայկական հարցի մասին» գաղտնի զեկուցագրի վերաբերյալ (թվագրված է 1895 թ. մայիսի 9-ով), որտեղ լայն անդրադարձ կա Հայկական հարցի համատեքստում արևմտահայության թվաքանակի և Արևմտյան Հայաստանի ազգաբնակչության էթնիկական կազմի հարցերին⁹¹: Հեղինակը, որը համարվում էր Թուրքիայի գործերին քաջատեղյակ անձնավորություններից մեկը, նաև հետաքրքրվում էր Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրության հարցերով, ինչի վկայությունն է նույն 1895 թ. նրա կազմած և բացատրական գրությամբ լույս տեսած

⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 16:

⁸⁸ Նույն տեղում:

⁸⁹ Հենրի Թրոտերը 1880-1882 թթ. զբաղեցրել է Էրզրումում Մեծ Բրիտանիայի գլխավոր հյուպատոսի պաշտոնը և զբաղվել է Արևմտյան Հայաստանի բնակչության թվաքանակի և էթնիկական կազմի վերաբերյալ տվյալների հավաքմամբ (մանրամասն տե՛ս Թաթոյան Ռ., *նշվ. աշխ.*, էջ 121-140):

⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 93, 94:

⁹¹ Զելյոնիի «Հայկական հարցի մասին» զեկուցագրից մեջբերումներն ըստ Մարկոսյան Ս., *Արևմտահայության վիճակը XIX դարի վերջերին*, Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 1968:

«Թուրքահայաստանում և Քուրդիստանում հայ բնակչության բաշխման քարտեզը»⁹²:

Ա. Զեյլոնին իր գեկուցագրի հենց սկզբից հայկական բարեփոխումների հարցով Մեծ Բրիտանիայի շահագրգռվածությունը պայմանավորում է բացառապես «իրական քաղաքականության» (realpolitik) շահադիտական նկատառումներով. «Հարկ չկա ապացուցելու, որ մարդասիրության և կարգուկանոնի բարձր սկզբունքների հովանավորումը չէ, ոչ էլ հայերի նկատմամբ սերը, որոնցով տվյալ դեպքում դեկավարվում է Անգլիան, այլ մեր սևծովյան նավատորմի վերածնվելը և Միջին Ասիայում Աֆղանստանի ու Հնդկաստանի սահմաններին մեր մոտենալը նրան ներշնչում են գինվել: Դրա հետևանքով Մեծ Բրիտանիան ամեն կերպ ցանկանում է խափանել վերջին պատերազմից հետո ստեղծված մեր լավ հարաբերությունները Թուրքիայի հետ. դրա համար նա ձգտում է Անդրկովկասի ստրատեգիական և կարևոր սահմանագլխին ստեղծել հայկական Բուլղարիա»⁹³:

Ըստ Ա. Զեյլոնիի՝ Մեծ Բրիտանիան փորձում էր Հայկական հարցը զուտ մարդասիրության և Ասիական Թուրքիայում վարչական բարելավումների հարցից վերածել քաղաքական հարցի՝ նպատակ ունենալով Օսմանյան Թուրքիայի տարածքի վրա և Ռուսաստանի անդրկովկասյան սահմանագլխին ստեղծելու հայերով բնակեցված արտոնյալ նահանգ՝ «ակներևորեն ի վնաս նշված պետությունների քաղաքական շահերի»⁹⁴:

Ռուս գեներալը նշում է, որ Ասիական Թուրքիայի «ստրատեգիական կետում»՝ Անդրկովկասի սահմաններին մոտիկ, «թեկուզ ամենափոքր տարածության վրա, թեկուզ ամենաթույլ, ամբողջ Եվրոպայի կողմից երաշխավորյալ հայերով բնակեցված նահանգի ստեղծումը» հարվածում է Ռուսաստանի շահերին: Զեյլոնին սրանից եզրակացնում էր, որ ռուսական դիվանագիտությունը պետք է ամեն կերպ խոչընդոտի հայկական «արտոնյալ նահանգ» ստեղծելու ծրագիրը: Սա ըստ էության նշանակում էր, որ հայկական բարեփոխումների հարցում Օսմանյան կայսրության և Ռուսաստանի շահերը համընկնում էին⁹⁵: Զեյլոնին ամենուրեք իր գեկուցագրում հավասարության նշան է դնում Հայկական հարցում Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրության շահերի միջև, անգամ կոչում դրանք «ընդհանուր շահեր»⁹⁶:

Հակառակ ռուսական դիվանագիտության նախկին դիրքորոշման՝ Զեյլոնին անվերապահորեն ընդունում է հայերի՝ Արևմտյան Հայաստանում փոքրամասնություն կազմելու թեզը: Այդ նպատակով նա առանց քննադատության յուրացնում է օսմանյան և օսմանյանից բխող վիճակագրական տվյալները: Հայ ուսումնասիրող Սուրեն Մարկոսյանն այդ առիթով արդարացիորեն նշում է. «...եթե 1880 թվականին

⁹² Տե՛ս *Карта распределения армянскаго населенія въ Турецкой Арменіи и Курдистанъ съ пояснительною запискою Генеральнаго Штаба генералъ-лейтенанта Зеленаго и подполковника Сысоева*, Санктъ-Петербургъ, Воен. тип., 1895.

⁹³ Տե՛ս Մարկոսյան Ս., *նշվ. աշխ.*, էջ 298:

⁹⁴ Նույն տեղում, էջ 299:

⁹⁵ Նույն տեղում, էջ 300:

⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 313:

թուրքական տվյալները անվստահելի, իսկ հայկական աղբյուրներից բխողները (Կ. Պոլսի պատրիարքարանի) համեմատաբար ավելի վստահելի էին համարվում, ապա 1895 թ. տրամագծորեն հակառակ պատկերն էր ստացվում: Դրա պատճառը ոչ թե երկու աղբյուրներից բերվող թվանշանների հակասությունն էր, այլ այդ տարբեր ժամանակներում փոփոխված քաղաքական կուրսը⁹⁷:

Այն, որ հայ բնակչության փոքրամասնություն կազմելու փաստարկը ռուսական կողմի համար զուտ պատրվակ էր բարեփոխումների ծրագիրը վիժեցնելու համար, վկայում է Ջեյոնիի զեկուցագրում ներկայացված հետևյալ սկզբունքներից մեկը, որով, ըստ զեկուցագրի հեղինակի, պետք է առաջնորդվեն ռուսական իշխանությունները. «Ոչ մի դեպքում չհամաձայնել ոչ միայն 9 կամ ավելի պակաս վիլայեթներից, այլև 2 սանջակից, նույնիսկ այդ սանջակների մեկ կազայից կազմված հայկական արտոնյալ նահանգ ստեղծելու հետ, **ինչքան էլ այդ կղզյակում հայերի թիվը գերազանցելիս լինի** (ընդգծումը մերն է – Ռ.Թ.), քանի որ ա) այդ պարտադիր չէ ըստ Բեռլինի տրակտատի, բ) բացարձակապես անարդարացի է, գ) քաղաքականապես վտանգավոր է Ռուսաստանի և Թուրքիայի շահերի համար»⁹⁸:

Ջեյոնիին ձայնակցում էր մեկ այլ ռուս բարձրաստիճան գինվորական՝ գլխավոր շտաբի գնդապետ Ֆեոդոր Գոյազնովը՝ Ռուսաստանի կառավարությանը 1895 թ. ներկայացրած իր հատուկ «Գրությունում»: Մասնավորապես Գոյազնովը փորձում է հիմնավորել հայերի՝ Արևմտյան Հայաստանի նահանգներում փոքրամասնություն կազմելու դրույթը՝ վկայակոչելով ազգությամբ ֆրանսիացի վիճակագիր Վիտալ Քինեի տվյալները. «Հայերը Ասիական Թուրքիայում ոչ միայն գերակշռող մեծամասնություն չեն կազմում, այլև նրանք ուղղակի կորչում են մահմեդականների զանգվածի մեջ, ինչպես երևում է կցված աղյուսակներից, որոնք ես կազմել եմ Քինեի աշխատության հիման վրա: Քինեի տվյալները, իհարկե, չի կարելի բացարձակապես ճիշտ համարել, որ լիովին հասկանալի է այն միանգամայն բացառիկ պայմանների շտրիիվ, որոնց մեջ շարունակում է ապրել Թուրքիան... Բայց մի բան անպայման ճիշտ է, որ հայերը Ասիական Թուրքիայի մյուս, առավելապես մահմեդական, բնակչության կազմում ակներև փոքրամասնություն են՝ 9 վիլայեթների (վեց նահանգներ գումարած Տրապիզոնի, Ադանայի և Հալեպի նահանգները – Ռ.Թ.) 5,947,785 բնակչության ընդհանուր թվից հայերը կազմում են 847,041 մարդ կամ բնակչության ընդհանուր թվի 14%-ը»⁹⁹:

Հատկանշական է, որ 1895-1897 թթ. ընթացքում Հայկական հարցի սրման փուլում լույս է տեսնում Գոյազնովի «Ասիական Թուրքիայի ռազմական գործողությունների թատերաբեմի համայնապատկերը» աշխատանքը, որի երկրորդ հատորում հեղինակն անդրադառնում է Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրության հարցերին՝ կրկնելով վերոնշյալ տեսակետները և ներկայացնելով Էրզրումի, Տրա-

⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 318:

⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 315:

⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 317:

պիզոնի, Բիթլիսի, Վանի, Դիարբեքիի և Խարբերդի նահանգների բնակչության թվաքանակի և էթնիկական կազմի մասին տվյալներ՝ ըստ Վիտալ Քինեի¹⁰⁰:

Քանի որ և՛ Ա. Զելյոնին, և՛ Ֆ. Գրյագնովը լայնորեն օգտագործում են Վ. Քինեի տվյալները՝ որպես արևմտահայության թվաքանակի և Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրության վերաբերյալ աղբյուր, հարկ ենք համարում անդրադառնալ դրանց մի փոքր մանրամասն: Վիտալ Քինեն օսմանյան կառավարության հանձնարարությամբ 1880-ական թթ. շրջել է Փոքր Ասիայի և Արևմտյան Հայաստանի տարածքներով, բնակչության թվաքանակի և սոցիալ-տնտեսական վիճակի մասին վիճակագրական տվյալներ հավաքել և դրանք ամփոփել քառահատոր «Ասիական Թուրքիա» աշխատության մեջ¹⁰¹: Ֆրանսիացի վիճակագիրն իր հաշվարկներում հիմնվում է օսմանյան կառավարության և տեղական իշխանություններից ստացված տվյալների վրա: Դրա հետ մեկտեղ ինքը չի հապաղում իր աշխատանքում սուր քննադատության ենթարկել օսմանյան վիճակագրական համակարգը՝ գրելով. «Պատշաճ պաշտոնական վիճակագրություն Թուրքիայում բացարձակապես բացակայում է:...[Թուրքական] իշխանությունները ոչ միայն չեն ընդգրկել այսքան հետաքրքիր և օգտակար վիճակագրություն գիտությունը երկրի սովորությունների մեջ, այլև ընդհակառակը, որպես շահագրգիռ կողմ, հրաժարվում են արտոնել անգամ թեթև ուսումնասիրություններ»¹⁰²:

Հատկանշական է, որ հենց 1890-ականներին Արևմտյան Հայաստանում գործող ռուսական դիվանագիտական ներկայացուցիչներից մեկը՝ Վանում ռուս փոխհյուպատոս Վլադիմիր Մանսկին, քննելով Քինեի տվյալները Վանի նահանգի վերաբերյալ, նշում է, որ այն նշանակալից անճշտություններ է պարունակում: Մասնավորապես հեղինակը գտնելով, որ Վանի գավառակի վերաբերյալ Քինեի վիճակագրական տվյալներն իրականությունից ցածր են, ենթադրում է, որ այդ թիվը վերաբերում է միայն գավառակի գյուղերի ազգաբնակչությանը, իսկ Վան քաղաքի հետ միասին (ըստ Քինեի՝ 13,500) հայերի թիվը պետք է լինի՝ 26,000¹⁰³: Շարունակելով Քինեի տվյալների քննությունը՝ ուսումնասիրողը կասկածի է ենթարկում և Վան քաղաքի վիճակագրությունը (13,500 հայ): Վ. Մանսկին, հիմնվելով իր սեփական դիտարկումների վրա, որոնք, ըստ նրա, հաստատվում էին անգամ թուրքական պաշտոնական տվյալներով, գտնում է, որ քաղաքի հայ բնակչության թիվը կազմում է 20-25 հազար¹⁰⁴:

Ե՛վ Զելյոնին, և՛ Գրյագնովը չեն շրջանցում Քինեի աշխատանքի թույլ կողմերը՝ նրա կողմից կազմված վիճակագրական աղյուսակների համար, բացի օսմանյան

¹⁰⁰ Տե՛ս Փ. Грязнов, *Военный обзор передового театра в Азиатской Турции*, часть II, СПб, Военная типография, 1897, էջ 21-48:

¹⁰¹ Տե՛ս Cuinet V., *La Turquie d'Asie: Géographie administrative Statistique descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie-mineure*, tome 1-4, Paris, Ernest Leroux, 1890-1894:

¹⁰² Տե՛ս Cuinet V., *աշվ. աշխ.*, հ. 1, էջ IV-V:

¹⁰³ Տե՛ս Маевский В.Т., *Ванский вилайетъ. Военно-статистическое описание*, Тифлисъ, Типъ. канцъ. Главноначальствъ. гражд. частью на Кавказѣ, 1901, էջ 89, 90:

¹⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 100, 101:

պաշտոնականից, այլ աղբյուրներ չնշելը, տվյալների կոնկրետ թվագրման բացակայությունը և այլն, եզրակացնելով, որ Քինեի թվերի ստուգությունը որոշելու համար անհրաժեշտ է դրանք համադրել և ստուգել այլ աղբյուրների միջոցով¹⁰⁵:

Հետաքրքիր է, որ Ջեյոնին փորձ է կատարում շտկելու հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ Քինեի տվյալները՝ օգտագործելով Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի՝ 1880 թ. վիճակագրությունը: Ըստ Ջեյոնիի՝ դրանք հայ բնակչության թվաքանակի մասով արժանի են վստահության, քանի որ Հայոց պատրիարքարանին ավելի լավ, քան որևէ այլ կառույցի կարող էր և պետք է հայտնի լիներ իր համայնքի բնակչության թվաքանակը¹⁰⁶: Ջեյոնին ավելացնում է 9 նահանգների համար (6 նահանգներ գումարած Տրապիզոն, Ադանա և Հալեպ) հայ բնակչության թվաքանակի՝ Քինեի տվյալների 75,750, ստացած թիվը՝ 913,900, հայտարարելով վերոնշյալ տարածքում հայ բնակչության թվաքանակի համար առավել հավաստի հավանական տվյալ¹⁰⁷:

Նշենք նաև, որ արևմտահայության թվաքանակի վերաբերյալ Վիտալ Քինեի տվյալները մանրամասն՝ գավառ առ գավառ, քննության ենթարկած ուսումնասիրողները կոնկրետ օրինակների միջոցով ցույց են տալիս, որ ֆրանսիացի վիճակագիրն իրականից ցածր, խեղաթյուրված է ներկայացնում Արևմտյան Հայաստանի վիլայեթների բնակչության ազգային կազմը, մասնավորապես տարբեր նահանգներում հայ ազգաբնակչության թվաքանակը¹⁰⁸:

1890-ական թթ. կեսերին Հայկական հարցի սրման ժամանակաշրջանում Արևմտյան Հայաստանի և Օսմանյան կայսրության այլ տարածքների ազգաբնակչության թվաքանակը հաշվարկելու փորձ կատարվեց նաև Կ. Պոլսում ռուսական դեսպանության կողմից: Այսպես, 1897 թ. հունվարի 29-ին Կ. Պոլսում Ռուսաստանի դեսպան Ա. Նելիդովին է ներկայացվում Հայկական հարցի մասին մի նամակ-հուշագիր՝ կից «Թուրքիայի ազգաբնակչության ազգագրական ակնարկ» գրությունը, որի միջոցով կարելի է պատկերացում կազմել արևմտահայության թվաքանակի և հայաբնակ նահանգների բնակչության ազգային կազմի վերաբերյալ ռուսական դեսպանության տեսակետների մասին¹⁰⁹:

Փաստաթուղթն առանձնանում է նրանով, որ դրանում, ի տարբերություն այլ հաշվարկների, փորձ է արվել ներկայացնելու Օսմանյան կայսրության ազգաբնակչության իսլամադավան հատվածը ոչ թե ըստ կրոնական պատկանելության,

¹⁰⁵ Տե՛ս *Карта распределения армянского населения в Турецкой Армении и Курдистанъ...*, էջ 3:

¹⁰⁶ Նույն տեղում, էջ 15 (ռուսերեն՝ «армянской патриархии лучше чѣмъ кому-либо можетъ и должна быть известна числительность ея паствы»):

¹⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 16:

¹⁰⁸ Տե՛ս Գալստյան Հ. Հ., Արևմտյան Հայաստանի բնակչության ազգային կազմը՝ ըստ Վիթալ Քինեի վիճակագրության, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XII, *Թուրքիա*, Երևան, 1985, էջ 59-79: Քինեի տվյալների քննությանն անդրադարձել է նաև սփյուռքահայ ուսումնասիրող Սարգիս Կարայանը (տե՛ս Sarkis Y. Karayan, Vital Cuinet's La Turquie d'Asie: A Critical Evaluation of Cuinet's Information about Armenians, *Journal of the Society for Armenian Studies*, Volume 11, 2000, էջ 53-63):

¹⁰⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 818, ց.1, գ. 565, թ. 76-101:

այլ ըստ ազգությունների՝ թուրքեր, թուրքմեններ, ղզլբաշներ, չերքեզներ, քրդեր և այլն: Դրանով ի ցույց էր դրվում Օսմանյան կայսրության ազգաբնակչության ամբողջ խայտաբղետ պատկերը¹¹⁰: Մասնավորապես, համաձայն ռուսական դեսպանատան այս փաստաթղթի, ինքնին էթնիկ թուրքական բնակչության թիվը 1890-ական թթ. կեսերին 3,020,108 էր կամ կայսրության ամբողջ՝ 22,307,108 շունչ բնակչության 13,5 տոկոսը: Օսմանյան կայսրությունում, ըստ փաստաթղթի, բնակվում էր 1,400,000 հայ՝ թիվ, որը շուրջ 40%-ով բարձր էր օսմանյան վիճակագրության կողմից հաղորդվող տվյալից (տե՛ս Աղյուսակ 7):

Աղյուսակ 7. Օսմանյան կայսրության ազգաբնակչության էթնիկական կազմն ըստ 1897 թ. հունվարի 29-ի ռուսական դիվանագիտական փաստաթղթի¹¹¹

1	Սլավոններ	1,838,000
2	Հույներ	2,946,000
3	Վրացիներ	25,000
4	Ռումիներ	130,000
5	Ալբանացիներ	955,000
6	Հայեր	1,400,000
7	Դրուպներ	80,000
8	Լապեր	60,000
9	Ասորիներ	556,000
10	Մարոնիներ	100,000
11	Ասորի-Նեստորականներ	197,000
12	Փյունիկեցիներ ¹¹²	50,000
13	Լիկիացիներ ¹¹³	100,000
14	Թուրքեր	3,020,108
15	Թաթարներ	20,000
16	Թուրքմեններ	1,740,000
17	Արաբներ	1,732,000
18	Պարսիկներ	485,000
19	Ղվլբաշներ	2,540,000
20	Չերքեզներ	183,000
21	Քրդեր	1,030,000
22	Եզդիներ	50,000
23	Հրեաներ	399,500
24	Գնչուներ	110,000
25	Այլք	2,560,500
	ԸՆդամներ	22,307,108

Օսմանյան վիճակագրական տվյալներից շոշափելի բարձր են նաև Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգներում հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ՝ ռուսական դիվանագիտական փաստաթղթում ներկայացված տվյալները: Բացի

¹¹⁰ Հիշեցնենք, որ մահմեդականներն օսմանյան վիճակագրության կողմից միատունավոր ներկայացվում էին որպես միատարր զանգված, ինչը թույլ էր տալիս հակադրել նրանց հայ բնակչության թվաքանակին և դրանով էլ ավելի ընդգծել հայերի փոքրամասնություն լինելը:

¹¹¹ Նույն տեղում:

¹¹² Լիբանանում քրիստոնյա մարոնիների ենթախումբ:

¹¹³ Աստիկ Լիկիայի (Օսմանյան կայսրության Կոնիայի նահանգ) տարածքի վրա ապրող ժողովուրդ: XIX դարի երկրորդ կեսի որևէ էթնիկական խմբի նկատմամբ տվյալ անվանման կիրառումը ժամանակավրիպություն է:

դրանից, ի տարբերություն օսմանյան վիճակագրության, Արևմտյան Հայաստանի ազգաբնակչության պատկերը ներկայացված է իր ամբողջ էթնիկական բազմազանությամբ, հատկապես առանձնացված են իսլամադավան խոշոր էթնիկական խմբերը՝ թուրքեր, թուրքմեններ, ղզլբաշներ, չերքեզներ, քրդեր (տե՛ս Աղյուսակ 8):

Աղյուսակ 8. Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգների ազգաբնակչության էթնիկական կազմն ըստ 1897 թ. հունվարի 29-ի ռուսական դիվանագիտական փաստաթղթի¹⁴

Վարչական միավոր	Հայեր	Ասորիներ	Ասորի-նեստորականներ	Թուրքեր	Թուրքմեններ	Դավաշներ	Չերքեզներ	Քրդեր	Հին-ամեր	Գնչուներ	Այլք	Ընդամենը
Վանի նահանգ	-	80,000	-	100,000	30,000	-	1,000	140,000	5,000	-	39,000	420,000
Բիթլիսի նահանգ	-	165,000	10,000	3,000	20,625	50,000	-	45,000	-	-	100,000	443,625
Էրզրումի նահանգ	10,000	150,000	-	-	55,702	75,000	10,000	190,000	-	-	70,000	635,702
Դիարբեքիի նահանգ	10,000	85,000	50,000	20,000	66,962	50,000	10,000	40,000	1,500	3,000	70,000	421,462
Խարբերի նահանգ	1,000	70,000	-	-	54,314	200,000	10,000	100,000	-	-	90,000	575,314
Սեբաստիայի նահանգ	100,000	175,000	-	-	131,015	280,000	50,000	-	-	-	50,000	1,086,015
Ընդամենը	121,000	725,000	60,000	123,000	358,618	680,000	81,000	515,000	6,500	3,000	419,000	3,582,118

¹⁴ Նույն տեղում:

Ռուսական դիվանագիտական փաստաթղթում շոշափելիորեն տարբեր են ներկայացված օսմանյան պաշտոնական տվյալներից նաև մահմեդական և ոչ մահմեդական հարաբերակցության թվերն Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգներում. ոչ մահմեդականները, ըստ օսմանյան տվյալների, կազմում էին շուրջ 700,000 (20%), ռուսական տվյալներով՝ շուրջ 1, 131,500 (30,1%):

Աղյուսակ 9. Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգների մահմեդական և ոչ մահմեդական ազգաբնակչության թիվը և հարաբերակցությունն ըստ 1897 թ. հունվարի 29-ի ռուսական դիվանագիտական փաստաթղթի

	Վարչական միավոր	Ոչ մահմեդականներ	Մահմեդականներ	Ընդամենը
1	Վանի նահանգ	185,000 (43,0%)	245,000 (56,9%)	430,000
2	Բիթլիսի նահանգ	200,000 (44,6%)	248,625 (55,4%)	448,625
3	Էրզրումի նահանգ	200,000 (30,9%)	445,702 (69,0%)	645,702
4	Դիարբեքիի նահանգ	196,500 (34,3%)	374,962 (65,6%)	571,462
5	Խարբերդի նահանգ	100,000 (17,4%)	475,314 (82,6%)	575,314
6	Սեբաստիայի նահանգ	250,000 (23,0%)	836,015 (76,9%)	1,086,015
	Ընդամենը	1,131,500 (30,1%)	2,625,618 (69,9%)	3,757,118

Անշուշտ, Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանությունում պատրաստված այս վիճակագրությունը զերծ չէ թերություններից. այսպես, հստակեցված չեն, թե մասնավորապես որոնք են «այլք» բաժնում հավաքված ազգությունները, մինչդեռ Արևմտյան Հայաստանի պարագայում տվյալ բաժնի թվերը բավականին շոշափելի են: Լուրջ բացթողում է տվյալների աղբյուրներն ըստ նահանգների չտալը. հեղինակը սահմանափակվում է միայն նշումով, որ իր կողմից բերվող վիճակագրական տվյալները մոտավոր են և հիմնված ինչպես պաշտոնական տվյալների, այնպես էլ ճանապարհորդների տեղեկությունների վրա: «Մենք ստիպված էինք դիմել երկրորդ աղբյուրին այն դեպքերում, – շարունակում է հեղինակը, – երբ թուրքական պաշտոնական տվյալները կամ բացակայում են, կամ չափազանց հեռու են իրականությունից, ինչը շատ հաճախ է դիտվում»¹¹⁵:

Մրանով հանդերձ, եթե մի կողմ դնենք ռուսական տվյալների արժանահավատության հարցը, ինքնին դրանց առկայությունը վկայում է այն մասին, որ ռուսական դիվանագիտությունը չէր վստահում պաշտոնական օսմանյան վիճակագրությանը և Արևմտյան Հայաստանի ու Օսմանյան կայսրության այլ հատվածների ազգաբնակչության թվաքանակի վերաբերյալ սեփական հաշվարկներ կատարելու փորձեր էր անում:

¹¹⁵ Նույն տեղում:

Ե. Արևմտահայության թվաքանակի և Արևմտյան Հայաստանի ազգաբնակչության էթնիկական կազմի վերաբերյալ 1890-ական թթ. Ֆրանսիական տվյալները

1890-ական թթ. կեսերին Հայկական հարցում Ֆրանսիայի կառավարող շրջանների վարած քաղաքականությունը հատկանշական է նրանով, որ պաշտոնական Ֆրանսիան հանդես էր գալիս Ռուսաստանի հետ համերաշխ՝ ընդդեմ Մեծ Բրիտանիայի և Գերմանիայի ազդեցության տարածման՝ ըստ էության պաշտպանելով արդու-համիդյան բռնակալությունը¹¹⁶: Ֆրանսիան մտահոգված էր Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանումով՝ իր ներդրած կապիտալի շահույթն անխափան ստանալու համար¹¹⁷:

Ելնելով գործընթացը վերահսկելու միջոցով Օսմանյան կայսրությունում իր ազդեցությունը պահպանելու և ամրապնդելու նկատառումից՝ Հայկական բարեփոխումների հարցում Ֆրանսիան միացավ բրիտանական նախաձեռնությանը, սակայն գործնական քայլերի չդիմեց բարեփոխումների հարցում սուլթանի դիմադրությանը հակազդելու ուղղությամբ:

1897 թ. Ֆրանսիայի արտգործնախարարությունը հրատարակեց «Դիվանագիտական փաստաթղթեր. Հայկական գործեր: Օսմանյան կայսրությունում բարենորոգումների նախագծեր, 1893-1897 թթ.» ընդհանուր խորագիրը կրող փաստաթղթերի ժողովածուն (հայտնի է նաև «Դեղին գիրք» անվամբ՝ ըստ գրքի շապիկի գույնի), որտեղ հավաքվել էր հարցին առնչվող ֆրանսիական դիվանագիտական գրագրությունը¹¹⁸:

Ժողովածուի հենց սկզբում գետեղված է «Փոքր Ասիայի ժողովրդագրական պատկերը՝ հաշվի առնելով հայկական տարրը» խորագիրը կրող գրությունը, որը պատրաստվել էր Ֆրանսիայի արտգործնախարարության քաղաքական վարչության կողմից: Գրությունը տվյալներ է պարունակում Արևմտյան Հայաստանի և Փոքր Ասիայի նահանգ առ նահանգ բնակչության վիճակագրության մասին¹¹⁹: Տվյալների ուսումնասիրության արդյունքում, սակայն, ի հայտ է գալիս, որ թվերը չունեն ինքնուրույն արժեք, այլ վերցված են Վիտալ Քինեի արդեն նշված «Ասիական Թուրքիա» աշխատությունից: Ֆրանսիացի վիճակագիրը, իր հաշվարկների հիմքում դնելով օսմանյան վիճակագրական ծառայության («նուֆուս-իդարեաի») տվյալները, Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգների համար հաշվում է 665,635 հայ, այդ թվում՝ Վանի նահանգ՝ 79,998, Բիթլիսի նահանգ՝ 131,390, Էրզրումի նահանգ՝ 134,967, Դիարբեքիի նահանգ՝ 79,129, Խարբերդի նահանգ՝

¹¹⁶ Տե՛ս Սահակյան Ռ. Գ., Հայկական հարցը և Ֆրանսիան (1870—1890-ական թթ.), «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1994, № 1-2, էջ 140:

¹¹⁷ Նույն տեղում:

¹¹⁸ Տե՛ս France. Ministère des affaires étrangères. Affaires arméniennes: projets de réformes dans l'Empire ottoman: 1893-1897, Paris, Imprimerie nationale, 1897:

¹¹⁹ Նույն տեղում, էջ 1-8:

69,718, Սերաստիայի նահանգ՝ 170,433¹²⁰: Ինչպես արդեն նշել էինք, բազմաթիվ այլ աղբյուրների և Քինեի տվյալների համադրումը վկայում է այն մասին, որ ֆրանսիացի վիճակագրի թվերն էապես ցածր են իրական թվերից և չեն արտացոլում Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրական ճշգրիտ պատկերը: Դրանով հանդերձ, անգամ իր հաշվարկների հիմքում ունենալով օսմանյան տվյալներ, Քինեն կարիք է զգացել շտկելու դրանք՝ շուրջ 100,000 –ով կամ 20%-ով ավելացնելով Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգների հայ բնակչության թիվը և համապատասխանաբար իջեցնելով, ճիշտ է աննշան չափով, մահմեդականների թիվը:

Ուշագրավ է, որ Ֆրանսիայի արտգործնախարարության գրության վերջում ներկայացվում էին ամփոփիչ տվյալներ, որոնք հայ բնակչության մասով չէին բխում՝ ավելի բարձր էին Վիտալ Քինեի թվերից: Այսպես, համաձայն գրության հեղինակների, «Անատոլիայի» (Ասիական Թուրքիա) ամբողջ տարածքում բնակվում էր 14,856,118 մարդ, որից մահմեդականներ՝ 11,801,485, քրիստոնյաներ՝ 2,760,864, այդ թվում հայեր՝ 1,475,011, հրեաներ՝ 123,947, այլք՝ 170,822¹²¹: Այսպիսով, ֆրանսիացի դիվանագետների հաշվարկների համաձայն՝ օսմանահպատակ հայերի թիվը շուրջ 50%-ով բարձր էր օսմանյան պաշտոնական տվյալներից, որոնց համաձայն ամբողջ Օսմանյան կայսրության տարածքում բնակվում էր շուրջ 1,000,000 հայ¹²²:

2. Արևմտյան Հայաստանի ազգաբնակչության էթնիկական կազմի վերաբերյալ 1890-ական թթ. կեսերի օսմանյան, բրիտանական, ռուսական և ֆրանսիական վիճակագրական տվյալների համադրման արդյունքները

Բրիտանացի, ռուս և ֆրանսիացի դիվանագետները 1890-ական թթ. Հայկական հարցի սրման շրջանում Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգների ազգաբնակչության թվաքանակի համար սեփական վիճակագրական հաշվարկներում հիմնվել են օսմանյան պաշտոնական կամ դրանցից ծագող (Վ. Քինե) տվյալների վրա՝ որոշ դեպքերում փոխլրացնելով դրանք այլ աղբյուրների (Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարան, ասորի, կաթոլիկ և բողոքական եկեղեցական համայնքի ներկայացուցիչների տվյալներ) միջոցով:

Մեծ տերությունների դիվանագետները գիտակցել են օսմանյան վիճակագրական տվյալների թերությունները, այն է՝ հայ բնակչության թվաքանակի մասով իրականից ցածր, մահմեդական բնակչության թվաքանակի մասով՝ իրականից բարձր, քրիստոնեադավան և իսլամադավան ազգաբնակչությունների հարաբերակցության մասով տվյալները խեղաթյուրելը հօգուտ իսլամադավանների:

Այդ գիտակցումը հանգեցրել է նրան, որ իրենց հաշվարկներում ստիպված լինելով հիմնվել օսմանյան տվյալների վրա՝ վերոնշյալ երեք տերությունների ներ-

¹²⁰ *St' u France. Ministère des affaires étrangères. Affaires arméniennes: projets de réformes dans l'Empire ottoman: 1893-1897...*, էջ 5-7:

¹²¹ Նույն տեղում, էջ 8:

¹²² Եթե հաշվի առնենք, որ ֆրանսիական փաստաթղթում դուրս է թողնված Կոստանդնուպոլսի հայ բնակչությունը, ապա տարբերությունը ֆրանսիական և օսմանյան տվյալների միջև էլ ավելի մեծ է:

կայացուցիչները միաժամանակ կատարել են որոշակի ուղղումներ՝ ավելացնելով հայերի և քրիստոնեադավան այլ էթնիկական խմբերի թվաքանակները և համապատասխանաբար իջեցնելով մահմեդականների թվաքանակը:

Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգների ազգաբնակչության թվաքանակների վերաբերյալ 1890-ական թթ. կեսերին վերաբերող օսմանյան կառավարության վիճակագրական տվյալների համադրումը բրիտանական, ռուսական և ֆրանսիական դիվանագիտական շրջաններից ծագող տվյալների հետ (Աղյուսակներ 11-13) ցույց է տալիս, որ բրիտանական, ռուսական և ֆրանսիական վիճակագրություններում հայ բնակչության թիվն օսմանյան պաշտոնական տվյալների համեմատ ավելի բարձր է ներկայացված՝ համապատասխանաբար՝ 35%, 28% և 18%-ով: Դրա հետ մեկտեղ բրիտանական, ռուսական և ֆրանսիական վիճակագրություններում մուսուլման բնակչության թիվն օսմանյան պաշտոնական տվյալների համեմատ ցույց է տրվել ավելի ցածր՝ համապատասխանաբար՝ 16%, 6% և 4%-ով: Այսպիսով, Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգներում քրիստոնեադավանների և իսլամադավանների հարաբերակցությունը բրիտանական, ռուսական և ֆրանսիական աղբյուրներում օսմանյան տվյալների համեմատ տարբերվում է հոգուտ քրիստոնեադավանների (տե՛ս Աղյուսակ 13):

Վերոնշյալը չի նշանակում, որ երեք տերությունների վիճակագրություններն արտացոլում են 1890-ական թթ. կեսերի Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգների ազգաբնակչության ժողովրդագրական առարկայական պատկերը, քանի որ դրանք այնուամենայնիվ իրենց հիմքում ունեն օսմանյան վիճակագրությունը:

Եվրոպական դիվանագիտությունը դեռևս Հայկական հարցի քննարկման առաջին փուլում ներկայացրել էր հակասող վիճակագրությունների պայմաններում Արևմտյան Հայաստանը բնակեցնող ազգությունների թվաքանակների վերաբերյալ առավել արժանահավատ և իրականությանը մոտ տվյալներ ստանալու ուղին, այն է՝ եվրոպական վերահսկողությամբ մարդահամար կազմակերպելու գաղափարը: 1880 թ. սեպտեմբերի 7-ին Բեռլինի պայմանագրի տակ ստորագրած եվրոպական վեց տերությունները հանդես էին եկել հայկական բարեփոխումների վերաբերյալ համատեղ նոտայով, որում, ի թիվս այլ հարցերի, անդրադառնում էին նաև Արևմտյան Հայաստանի բնակչության ազգային կազմի վերաբերյալ գոյություն ունեցող հակասական տվյալներին: Մեծ տերությունները չէին ընդունում օսմանյան վիճակագրական տվյալները՝ որպես իրականությանը չհամապատասխանող, և կոչ էին անում Բարձր դռանը հնարավորինս կարճ ժամկետներում անաչառ հանձնաժողովի միջոցով և լիակատար անկողմնակալության պայմաններում մարդահամար անցկացնել¹²³: Այս պահանջը մշտապես արհամարհվեց օսմանյան իշխանությունների կողմից, և արդեն 1890-ական թթ. կեսերին ո՛չ Մեծ Բրիտանիան, ո՛չ Ռուսաստանը և ո՛չ էլ մեծ տերություններից որևէ մեկն այլևս չբարձրացրին նման մարդահամար անցկացնելու հարցը:

¹²³ 1880 թ. սեպտեմբերի 7-ի համատեղ նոտայի ֆրանսերեն բնագիրը և անգլերեն թարգմանությունը տե՛ս *Turkey No. 1 (1896)...*, էջ 2-9: Հայերեն թարգմանությունը՝ Լեօ, *Նշվ. աշխ.*, էջ 173-187:

Աղյուսակ 11. Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգների հայ ազգաբնակչության թվաքանակն ըստ օսմանյան, անգլիական, ռուսական և ֆրանսիական (Վ. Քինե) վիճակագրական տվյալների

	Վարչական միավոր	Օսմանյան (1897) ¹²⁴	Բրիտանական (1895) ¹²⁵	Ռուսական (1897) ¹²⁶	Ֆրանսիական/Վ. Քինե (1897) ¹²⁷
1	Վանի նահանգ	61,933	112,536	80,000	79,998
2	Բիթլիսի նահանգ	111,102	152,398	165,000	131,390
3	Էրզրումի նահանգ	120,431	134,902	150,000	134,967
4	Դիարբեքիրի նահանգ	57,662	73,825	85,000	79,129
5	Խարբերդի նահանգ	89,158	156,356	70,000	69,718
6	Սեբաստիայի նահանգ	125,981	133,367	175,000	170,433
	Ընդամենը	566,267	763,384	725,000	665,635

Աղյուսակ 12. Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգների մահմեդական ազգաբնակչության թվաքանակն ըստ օսմանյան, անգլիական, ռուսական և ֆրանսիական վիճակագրական տվյալների

	Վարչական միավոր	Օսմանյան (1895) ¹²⁸	Բրիտանական (1895) ¹²⁹	Ռուսական (1897) ¹³⁰	Ֆրանսիական/Վ. Քինե (1897) ¹³¹
1	Վանի նահանգ	207,028	131,275	245,000	241,000
2	Բիթլիսի նահանգ	352,713	134,886	248,625	254,000
3	Էրզրումի նահանգ	545,782	505,185	445,702	500,782
4	Դիարբեքիրի նահանգ	378,253	334,266	374,962	328,644
5	Խարբերդի նահանգ	494,881	504,946	475,314	505,446
6	Սեբաստիայի նահանգ	801,630	731,610	836,015	839,514
	Ընդամենը	2,780,287	2,342,168	2,625,618	2,669,386

¹²⁴ Առաքելադավան, կաթոլիկ և բողոքական հայեր (տե՛ս Karpat K., *նշվ. աշխ.*, էջ 196):

¹²⁵ Տե՛ս Report on the Population of Asia Minor and the Turkish Provinces..., էջ 35:

¹²⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 818, ց.1, գ. 565, թ. 81-101:

¹²⁷ Տե՛ս France. Ministère des affaires étrangères. *Affaires arméniennes: projets de réformes dans l'Empire ottoman: 1893-1897...*, էջ 5-7:

¹²⁸ Տե՛ս Turkey No. 8 (1896)..., էջ 100:

¹²⁹ Տե՛ս Report on the Population of Asia Minor and the Turkish Provinces..., էջ 35:

¹³⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 818, ց.1, գ. 565, թթ. 81-101:

¹³¹ Տե՛ս France. Ministère des affaires étrangères. *Affaires arméniennes: projets de réformes dans l'Empire ottoman: 1893-1897...*, էջ 5-7:

Աղյուսակ 13. Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգների մահճերական և ոչ մահճերական ազգաբնակչության հարաբերակցությունն ըստ սամնյան, բրիտանական, ռուսական և ֆրանսիական վիճակագրական տվյալների

	Օսմանյան (1895 թ.)		Բրիտանական (1895 թ.)		Ռուսական (1895 թ.)		Ֆրանսիական/Վ. Քինե (1897 թ.)	
	Մահճերականներ	Ոչ մահճերականներ	Մահճերականներ	Ոչ մահճերականներ	Մահճերականներ	Ոչ մահճերականներ	Մահճերականներ	Ոչ մահճերականներ
1	207,028 (68%)	101,264 (32%)	131,275 (41%)	183,873 (58,3%)	245,000 (56,9%)	185,000 (43,0%)	241,000 (56%)	189,000 (44%)
2	352,713 (76%)	126,874 (24%)	133,986 (47%)	152,398 (53,2%)	248,625 (55,4%)	200,000 (44,6%)	254,000 (64%)	144,625 (36%)
3	545,782 (81,5%)	123,935 (18,5%)	505,185 (78%)	138,902 (21,6%)	445,702 (69,0%)	200,000 (30,9%)	500,782 (78%)	144,920 (22%)
4	378,253 (82%)	83,752 (18%)	333,456 (74%)	115,888 (25,8%)	374,962 (65,6%)	196,500 (34,3%)	328,644 (70%)	142,818 (30%)
5	494,881 (85%)	91,422 (15%)	504,946 (76%)	157,006 (23,7%)	475,314 (82,6%)	100,000 (17,4%)	505,446 (88%)	70,368 (12%)
6	801,630 (83%)	170,351 (17%)	731,610 (80%)	178,970 (19,6%)	836,015 (76,9%)	250,000 (23,0%)	839,514 (77%)	246,501 (23%)
ԸՆդամենը	2,780,287 (80%)	697,598 (20%)	2,340,458 (72%)	927,037 (28%)	2,625,618 (70%)	1,131,500 (30%)	2,669,386 (74%)	938,232 (26%)

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱՔԱՆԱԿԻ ԵՎ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԷԹՆԻԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԻ ՀԱՐՑԵՐԸ XIX ԴԱՐԻ 90-ԱԿԱՆ ԹԹ.
ԿԵՍԵՐԻՆ՝ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՍՐՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Ռոբերտ Թաթոյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում ուսումնասիրության են ենթարկվում 1890-ական թթ. կեսերին մերձավորարևելյան ճգնաժամի և Հայկական հարցի շուրջ ծավալված գործընթացների համատեքստում օսմանյան իշխանությունների, Մեծ Բրիտանիայի, Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի կողմից Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգների ժողովրդագրության հարցերի, այն է՝ արևմտահայության թվաքանակի և էթնիկական այլ խմբերի նկատմամբ հայերի ու քրիստոնեադավան այլ հարանվանությունների տեսակարար կշռի հարցերի արծարծումները:

Ներկայացվել և վերլուծության են ենթարկվել Հայկական հարցի համատեքստում վերոնշյալ հիմնական դերակատարների կողմից 1890-ական թթ. կեսերին կազմված արևմտահայության թվաքանակին և Արևմտյան Հայաստանի ազգաբնակչության էթնիկական կազմին վերաբերող հիմնական վիճակագրական տվյալները:

Բանալի բառեր՝ Հայկական հարց, օսմանյան վիճակագրություն, արևմտահայության թվաքանակ, վեց նահանգներ:

THE QUESTIONS OF NUMBER OF WESTERN ARMENIANS AND THE ETHNIC
COMPOSITION OF THE POPULATION OF WESTERN ARMENIA DURING THE
PERIOD OF THE AGGRAVATION OF THE ARMENIAN QUESTION IN THE MID-90^S
OF THE XIX CENTURY

Robert Tatoyan

SUMMARY

The article examines the treatment by the Ottoman authorities and by the diplomacy of Great Britain, Russia and France of the questions of number of Western Armenians and the ethnic composition of the population of the six vilayets of Western Armenia during the period of aggravation of the Armenian question and the Middle East crisis in the mid-1990s.

The key statistical data on the number of Western Armenians and the ethnic composition of the population of Western Armenia, compiled in the mid-1890s by the above-mentioned actors in the context of the negotiations over the Armenian question, are presented and analyzed.

Keywords: Armenian question, ottoman statistics, the number of Western Armenians, six vilayets.

ВОПРОСЫ ЧИСЛЕННОСТИ ЗАПАДНЫХ АРМЯН И ЭТНИЧЕСКОГО СОСТАВА
НАСЕЛЕНИЯ ЗАПАДНОЙ АРМЕНИИ В ПЕРИОД ОБОСТРЕНИЯ АРМЯНСКОГО
ВОПРОСА В СЕРЕДИНЕ 90-ЫХ ГОДОВ XIX ВЕКА

Роберт Татоян

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются обращения османских властей, дипломатии Великобритании, России и Франции к вопросам численности западных армян и этнического состава населения шести вилайетов Западной Армении в период обострения Армянского вопроса и ближневосточного кризиса в середине 90-ых годов XIX века.

Представлены и проанализированы основные статистические данные о численности западных армян и этнического состава населения Западной Армении, составленные в середине 1890-х годов вышеуказанными акторами в контексте переговоров вокруг Армянского вопроса.

Ключевые слова: Армянский вопрос, османская статистика, численность западных армян, шесть вилайетов.